

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.
ΣΥΛΛΟΓΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ, 1964-1992.
ΟΙ ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ¹

I. Σκοπός της εργασίας

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό (α) να γνωστοποιήσει τη συλλογή με (αδημοσίευτες) χειρόγραφες εργασίες επτανησιακής λαογραφίας του Λαογραφικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Λ.Α.Π.Ι.) και, ειδικότερα, (β) να σχολιάσει και να αξιολογήσει τις ενδυματολογικές ειδήσεις τους, που προέρχονται από κοινότητες της νήσου Κέρκυρας, προκειμένου να φανεί η χρησιμότητα τέτοιων συλλογών, ακόμα και ως προς τη διερεύνηση ειδικότερων ζητημάτων.

II. Η συγκρότηση του Λ.Α.Π.Ι. Ο σκοπός της συλλογής

Η ιδέα της συγκρότησης του Λ.Α.Π.Ι. οφείλεται στον Επτανήσιο στην καταγωγή καθηγητή της Λαογραφίας Δημήτριο Σ. Λουκάτο, ο οποίος ήδη από το 1964, πρώτο χρόνο λειτουργίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, παρότρυνε στα μαθήματά του τους φοιτητές της Σχολής να συγκεντρώνουν λαογραφικό υλικό από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Το αποτέλεσμα υπήρξε ιδιαίτερα ικανοποιητικό, με πλούσια συγκομιδή υλικού.

Αργότερα, το 1977, ιδρύθηκε επίσημα πλέον το Λαογραφικό Αρχείο (και Μουσείο) του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ύστερα από προσπάθειες

1. Σε μια συνοπτική μορφή το κείμενο παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο Στ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο στη Ζάκυνθο το Σεπτέμβριο του 1997. Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κ. Μιχάλη Γ. Μερακλή για την προθυμία του να διαβάσει την εργασία και να κάνει ουσιαστικές παρατηρήσεις πριν την τελική εκτύπωση.

των καθηγητών Ν.Μ.Παναγιωτάκη και Μ.Γ. Μερακλή, με σκοπό τη συγκέντρωση, διαφύλαξη, μελέτη και έκδοση του φιλολογικού και μουσειακού υλικού του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού.

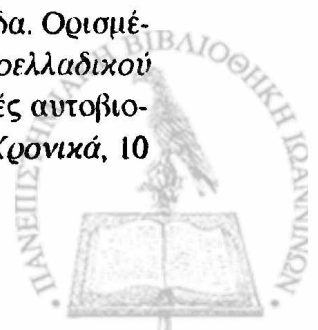
Αυτό σήμαινε για τους φοιτητές -εκκολαπτόμενους επιστήμονες- προπάντων άσκηση στην επιτόπια έρευνα (α) για την κατανόηση καταρχήν του τρόπου ζωής των παλαιότερων, της νοοτροπίας τους, των αξιών τους, της συμπεριφοράς τους, (β) για την καταγραφή παραδοσιακών πολιτισμικών-λαογραφικών φαινομένων στις ύστατες -εν πολλοίς- στιγμές τους, και (γ) για την επισήμανση των αλλαγών, των μετασχηματισμών και των διαφοροποιήσεών τους, που και οι ίδιοι οι φοιτητές βίωναν ως μέλη -σχεδόν πάντοτε- των κοινοτήτων που ερευνούσαν.

Το πρωτογενές λαογραφικό υλικό που οι φοιτητές κατέθεταν χειρόγραφο αποτελούσε -και εξακολουθεί να αποτελεί μέχρι σήμερα, γιατί η προσπάθεια (ως ένα βαθμό) συνεχίζεται-, φροντιστηριακή ή σεμιναριακή άσκηση (με αξιολόγηση και βαθμολογία στα μαθήματα Λαογραφίας).

Στους σκοπούς επίσης του Λ.Α.Π.Ι. (στο οποίο σήμερα αριθμούνται 125 τόμοι με αδημοσίευτο χειρόγραφο λαογραφικό υλικό)², ήταν και είναι η γνωστοποίηση αυτού του υλικού για την περαιτέρω επιστημονική αξιοποίησή του. Έχουν ήδη δημοσιευτεί δύο άρθρα, που σχολιάζουν το πληροφοριακό υλικό χειρογράφων από τη Βόρεια Ελλάδα και τη Ρόδο³, καθώς και δύο αυτοτελείς εργασίες, που παρουσιάζουν το περιεχόμενο ενός

2. Εκτός από το Λ.Α.Π.Ι. είναι γνωστό ότι πολυάριθμα λαογραφικά χειρόγραφα έχουν κατατεθεί από φοιτητές, σπουδαστές, ερευνητές και φίλους της Λαογραφίας στο Σπουδαστήριο Λαογραφίας του Παν/μίου Αθηνών, στη Μαράσλειο Παιδαγωγική Ακαδημία, στο Κέντρο Μικρασιατικών Μελετών, στο Κέντρο Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού καθώς και στο Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Σε μια σειρά από δημοσιεύματα έχει ήδη παρουσιαστεί ένα σημαντικό μέρος αυτών των συλλογών. Βλ. ενδεικτικές αναφορές στη Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, *Χειρόγραφα Ενδυματολογικής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών, 1964-1992*. Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα αρ. 54, Ιωάννινα 1994, σ.14 και 15, σημ. 8. Βλ. και Μ. Γ. Βαρθούνη, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*. Εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, σ. 26-33.

3. Μ.Γ.Μερακλής, «Λαογραφικές εργασίες φοιτητών για τη Βόρεια Ελλάδα. Ορισμένα γνωρίσματά τους», στα *Πρακτικά του Ε΄ Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1989, σ.149-157. Επίσης Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Λαϊκές αυτοβιογραφικές συνεντεύξεις. Δείγματα από τη Σορωνή Ρόδου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, 10 (1984), σ. 38-53.

μέρους του Αρχείου και χρησιμεύουν ως εργαλεία στη λαογραφική έρευνα⁴.

III. Τα χειρόγραφα της επτανησιώτικης λαογραφίας

Τα χειρόγραφα που αφορούν ειδικά την επτανησιώτικη λαογραφία είναι μάλλον ολιγάριθμα -48 στο σύνολό τους. Τα περισσότερα, 27 τον αριθμό, προέρχονται από την Κέρκυρα (προφανώς το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για λόγους γεωγραφικής εγγύτητας, είλκυσε ιδιαίτερα τους Κερκυραίους φοιτητές). Από τους Παξούς έχουμε μόνο ένα χειρόγραφο, από τη Λευκάδα 8, από την Κεφαλονιά 2, από τη Ζάκυνθο 9 και από τα Κύθηρα ένα⁵.

Κέρκυρα

Το υλικό προέρχεται από την πόλη της Κέρκυρας και από τα χωριά: Άνω Κορακιάνα, Αργυράδες, Βασιλάτικα, Γαρδελάδες, Γαστούρι, Γιαννάδες, Επίσκεψη, Κανακάδες, Κάτω Παυλιάνα, Λευκίμμη, Λούτσες, Μαγουλάδες, Μάρμαρο, Μπενίτσες, Ξαθάτες, Ρόδα, Σπαρτερά, χωριά του Όρους γενικά, καθώς και χωριά της περιοχής Συνιές⁶.

4. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Ηπειρωτικά Χειρόγραφα Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών, 1964-1974*. Δημοσιεύματα Λαογραφικού Μουσείου και Αρχείου, αρ. 2, Ιωάννινα 1980. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, *Χειρόγραφα Ενδυματολογικής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών, 1964-1992*, ό.π.

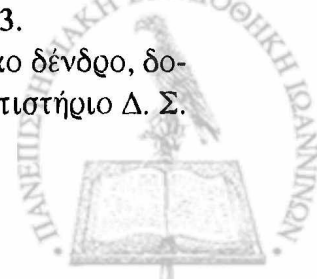
5. Βλ. την παρουσίαση ανάλογου πρωτογενούς υλικού από τη Λευκάδα στη Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Λαογραφικά συλλογαί εκ Λευκάδος εις το Λαογραφικόν Αρχείον της έδρας Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (εν χειρογράφοις)», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, 1 (1971), σ. 111-114. Βλ. επίσης της ίδιας, «Χειρόγραφες συλλογές πρωτογενούς λαογραφικής ύλης του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1966-1986)», *Παρουσία, Ε'* (1987), σ. 543, όπου η πληροφορία ότι ήδη στα 1987 η παραπάνω συλλογή αριθμούσε 185 χειρόγραφα για τη λαογραφία των Επτανήσων.

6. Παραθέτω τους τίτλους των εργασιών κατά αλφαβητική σειρά των ονομάτων των συλλογών του υλικού:

- Αγαθός Γεώργιος, «Δημοτικά τραγούδια από τους Γιαννάδες Κερκύρας». Σειρά Δευτέρα (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1965-66, Α-Ω, σ. 1-15.

- Αθηναίου Καλλιόπη, «Η ενδυμασία των γυναικών στα χωριά του Όρους του ν. Κέρκυρας». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1981-1982, Α-Ε, σ. 35-113.

- Ασπιώτης Βασίλης, «Ονομαστικές γιορτές. Γάμος. Χριστουγεννιάτικο δένδρο, δοξασίες για το δωδεκάημερο στα Σπαρτερά Κερκύρας». Σειρά Τρίτη (Φροντιστήριο Δ. Σ.

Οι ειδήσεις αφορούν κυρίως:

(1) τα έθιμα του νησιού κατά τις πάνδημες θρησκευτικές εορτές του έτους, τα πανηγύρια και τους χορούς που συνδέονται με αυτές, καθώς και τα έθιμα του γάμου,

Λουκάτου), 1966-1967, I, Α-Κ, σ. 47-55.

- Βαγενά-Παντούλα Ελένη και Σγούρου Καίτη, «Το καρναβάλι στην Κέρκυρα», Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1983- 1984, Α-Β, σ. 215-217.

- Βλαχόπουλος Θεμιστοκλής, «Έθιμα της μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα από τα Βασιλάτικα Κερκύρας. Γεωργικές εργασίες, Τραγούδια, Ξόρκια». Σειρά Τρίτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1966-1967, I, Α-Κ, σ. 97-109.

- Βλάχος Αλέξανδρος, «Δοξασίες για το Δωδεκαήμερο από το χωριό Λούτσες Κερκύρας. Κάλαντα της Πρωτοχρονιάς». Σειρά Τρίτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1966-1967, I, Α-Κ, σ. 121-127.

- Γαρζώνη Τζίλντα, «Υλικός, πνευματικός, κοινωνικός βίος στην Κέρκυρα». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, II, σ. 37-50.

- Γκίνη Αγγελική, «Τραγούδια, κάλαντα, ξόρκια από την Κέρκυρα». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, I, Α-Ε, σ. 701-714.

- Γκρέμος Θωμάς, «Έθιμα του γάμου από την Ήπειρο και έθιμα του Πάσχα από την Κέρκυρα». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968- 1969, I, Α-Ε, σ. 777-798.

- Δημητρίου Γιαννούλα, «Η φορεσιά στο χωριό Μαγουλάδες της Κέρκυρας στη δεκαετία του 1930». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1989 - 90, Θερινό εξάμηνο, τ.10: Α - Λ, σ.155 -209.

- Ζαφειρόπουλος Αλέξανδρος, «Συγκέντρωση λαογραφικού υλικού από το χωριό Κάτω Παυλιάνα Κερκύρας (Λαϊκό θέατρο. Γάμος)», Φροντιστήριο Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, 1984-1985, Γ-Κ, σελίδες αριθμημένες 90 (χωρίς σελιδοποίηση στο συλλογικό τόμο).

- Ζερβοπούλου Ελένη, «Η τιμήση του Αγίου Σπυριδώνα στην Κέρκυρα». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1982-1983, Α-Ο (Συμπλήρωμα), σ. 283-407.

- Καββαδία Σοφία, «Έθιμα, τραγούδια, κάλαντα, μοιρολόγια και παροιμίες Αργυράδων Κερκύρας». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, 4, Κ-Λ, σ. 3-41.

- Κάντα Αικατερίνη, «Λαογραφικά στοιχεία εκ της Λευκίμμης Κερκύρας», Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1968-1969, Κ-Λ, σ.289-332.

- Κατσαρού Βασιλική, «Η παραδοσιακή γυναικεία φορεσιά της περιοχής Συνιών της Κέρκυρας». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1989 - 90, Θερινό εξάμηνο, τ.10: Α - Λ, σ. 237 - 367.

- Κουτάγιαρ Αικατερίνη, «Η γαστουριώτικη ενδυμασία». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1982 - 83, Α - Ο (Συμπλήρωμα), σ. 411 - 501.

- Κρητικός Ανδρέας, «Κερκυραϊκά κάλαντα και δημοτικά τραγούδια μυθιστορηματικά. Δεισιδαιμονίες και προλήψεις για τον ξενητεμό». Σειρά Τρίτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1966-1967, I, Α-Κ, σ. 711-716.

- Κουρή Ιωαννέτα, «Παλαιά μυθιστορηματικά δημοτικά τραγούδια εκ της Λευκίμμης Κερκύρας», Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, 4, Κ-Λ, σ. 993-1014.

- Λευθεριώτη Ξανθή, «Η παραδοσιακή γυναικεία φορεσιά στους Γαρδελάδες της Κέρ-

(2) τη *λαϊκή λογοτεχνία*, (εννοώ εδώ τη συλλογή μεγάλου αριθμού από δημοτικά τραγούδια, τραγούδια του γάμου, μοιρολόγια, κάλαντα, παροιμίες, ξόρκια, επωδές, και επισημαίνω ιδιαίτερα την καταγραφή, το έτος 1984-85, ενός λαϊκού θεατρικού έργου, με τον τίτλο «Χωριάτικος γάμος», γραμμένου από κάτοικο του χωριού Κάτω Παυλιάνα⁷),

(3) την *ενδυμασία των γυναικών της υπαίθρου*, για την οποία εκτενώς θα γίνει λόγος παρακάτω.

Π α ξ ο ί

Από τους Παξούς έχουμε, όπως σημειώθηκε, μόνο μία εργασία⁸, η οποία αναφέρεται στην *ενδυμασία των κατοίκων του νησιού*.

Το υλικό δεν βασίζεται ακριβώς σε επιτόπια έρευνα της φοιτήτριας

κυρας». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1989 - 90, τ.10: Α - Λ, σ. 369 - 507.

- Λιτσαρδόπουλος Κωνσταντίνος, «Λαογραφικόν υλικόν χωριού Μπενιτσών Κερκύρας». Σειρά Εβδομή (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1970-1974, Α-Ν, σ. 141-157.

- Νικηφόρου Αλίκη, «Περί της τοπικής ενδυμασίας των γυναικών του χωριού Άνω Κορακιάνα Κερκύρας». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1968-69, 5, Μ - Ο, σ. 789-807.

- Παπαδάτος Κωνσταντίνος, «Το αγροτικό νοικοκυριό στην Κέρκυρα. Κάλαντα Χριστουγέννων, Πρωτοχρονιάς, Θεοφανείων. Έπαινοι ιερέως. Δεισιδαιμονίες και προλήψεις. Δοξασίες». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, V, Ν-Πε, σ. 545-555.

- Περδικομάτη Αικατερίνη, «Κάλαντα από την Επίσκεψη Κερκύρας. Τραγούδια του γάμου από Κανακάδες, από Μάρμαρο, από Γιαννάδες Κερκύρας. Μοιρολόγια από Κανακάδες», Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, V, Ν-Πε, σ. 937-946.

- Σαζανίδη Ελένη, «Μοιρολόγια. Νυφικά τραγούδια. Παραδόσεις για τοπωνύμια από την Κέρκυρα». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, VI, ΠΗ-ΤΑ, σ. 153-175.

- Σγούρου Αικατερίνη, «Η γυναικεία ενδυμασία στο χωριό Ρόδα του νομού Κερκύρας». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1984 - 86, τ.1: Α - Σ, σ. 353 - 459.

- Σπίγγος Γεράσιμος, «Λαογραφική εργασία για τα κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια (περιοχής βορείου συγκροτήματος, χωριό Ξαθάτες)». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1975-1979, Α-Σ, σ. 529-604.

- Φακιάλας Νίκος, «Ξόρκια από την Κέρκυρα». Σειρά Δευτέρα (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1965-1966, Α-Ω, σ. 611-618.

7. Συνοδεύεται από εκτενές ενδιαφέρον αυτοβιογραφικό σημείωμα του λαϊκού δημιουργού, με φωτογραφία του και με σχολιασμό του κειμένου από το φοιτητή που το κατέγραψε.

8. Βελιανίτη Καρολίνα, «Η ενδυμασία των κατοίκων των νήσων Παξοί και Αντίπαξοι». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ.Μερακλή), 1978-1979, Β-Κ, σ. 1-29.

που συνέταξε την εργασία, αλλά αποδίδει πληροφορίες που περιέχονται στο γερμανόγλωσσο γνωστό κείμενο του Λουδοβίκου Σαλβαδόρ. Η προσφορά ωστόσο της εργασίας αφορά την παράθεση προικοσυμφώνων με λαογραφικό (και ενδυματολογικό) ενδιαφέρον.

Λευκάδα

Από τη Λευκάδα προέρχονται οκτώ χειρόγραφες εργασίες⁹ που περιέχουν:

(1) περιγραφές εθίμων κατά τις μεγάλες ημερολογιακές εορτές, και ακόμη εθίμων του γάμου σε εκτενή περιγραφή, καθώς επίσης την αναφορά δεισιδαιμονιών και προλήψεων,

(2) μία συλλογή -πολυσέλιδη- με δημοτικά τραγούδια, λογοπαίγνια, αινίγματα, ξόρκια, μαντικές προβλέψεις, μια ευτράπελη διήγηση, κι ακόμη δύο προικοσύμφωνα, του 1888 και του 1947, καθώς και ένα συμφωνητικό δανείου του 1899, και

(3) τρεις αναφορές στη γυναικεία ενδυμασία, του νησιού γενικά, και του χωριού Καρυά σε ξεχωριστή παρουσίαση.

9. Παραθέτω τους τίτλους των εργασιών:

- Γεωργάκη Μαργαρίτα, «Σύμμικτα του Πινακοχωριού Λευκάδας». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1979-1980, Α-Γ, σ. 572-696.

- Γλένης Κωνσταντίνος, «Λαογραφικά από τον Άγιο Νικήτα Λευκάδος». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, ΙΙ, σ. 627-643.

- Κολοκυθά Μαρία, «Λευκαδίτικη Λαογραφία». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1968-1969, 4, Κ-Λ, σ. 675-695.

- Μαγκούφης Λουκάς, «Το καρναβάλι στη Λευκάδα. Έθιμα της Λευκάδας από τις γιορτές των Χριστουγέννων». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, ΙΙΙ, Λ-Μ, σ. 243-247.

- Σκλαβανίτη Μαρία, «Απόκριες, Ψυχοσάββατο, Διάβολος, στο Κατωχώρι Λευκάδος». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1975-1976, Α-Ω, σ. 556-559.

- Σταματέλου Άννα, «Η λευκαδίτικη ενδυμασία». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1975-1979, Α-Σ, 559-604.

- Στραγαλινός Δημήτριος, «Έθιμα Δωδεκαημέρου. Λευκαδίτικος γάμος. Προλήψεις εκ Καρυάς Λευκάδος». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, VI, ΠΗ-ΤΑ, σ. 627-671.

- Τυπάλδου Όλγα, «Η νυφική στολή στο χωριό Καρυά Λευκάδος». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1987-88 και 1989-90, Συμπλήρωμα, τ. 4: Α - Ω, σ. 127 - 201 .

Κεφαλονιά

Από την Κεφαλονιά έχουν κατατεθεί δύο εργασίες¹⁰:

(1) Η πρώτη είναι χρήσιμη για τα ενδιαφέροντα της φιλολογικής κατεξοχήν λαογραφίας. Παρουσιάζει ένα προικοσύμφωνο του 1892, τραγούδια, ξόρκια και παινέματα της νύφης από τη Σάμη.

(2) Η δεύτερη πραγματεύεται την αγροτική και αστική γυναικεία ενδυμασία. Το κείμενο συνοδεύεται από ενδιαφέρον φωτογραφικό υλικό και αξιοπρόσεκτα σχόλια για την αντιμετώπιση των παραδοσιακών ενδυμασιών του νησιού από ορισμένους «εκπολιτιστικούς» συλλόγους.

Ζάκυνθος

Από τη Ζάκυνθο έχουμε εννέα εργασίες¹¹:

(1) Πρωτότυπο είναι το θέμα της εργασίας που παρουσιάζει 175 απο-

10. Παραθέτω τους τίτλους των εργασιών:

- Αντωνέλλος Σπύρος, «Η φορεσιά της Κεφαλονίτισσας». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1983-84, Α-Β, σ. 1-167.

- Διγαλέτου Γερασιμούλα, «Προικοσύμφωνο, τραγούδια, ξόρκια, τραγούδια της νύφης, μοιρολόγια από τη Σάμη Κεφαλληνίας». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, ΙΙ, σ. 929-943.

11. Παραθέτω τους τίτλους των εργασιών:

- Ακτύπη Χριστίνα, «Ζακυνθινή ενδυμασία». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1978-1979, Α-Β, σ. 57-82.

- Γεωργοπούλου Σταυρούλα, Κουτσόγλου Κώστας και Στεφανής Θανάσης, «Λαογραφικά μοτίβα στον Ξενόπουλο». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1979-1980, Α-Γ, σ. 698-784.

- Λούντζη Χριστίνα, «Παροιμίες, παροιμιακές εκφράσεις, έμμετρα και έθιμα του Πάσχα στη Ζάκυνθο». Σειρά Εβδομή (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1970-1974, Λ-Ν, σ. 213-264.

- Μάνεση Βασιλική, «Θρησκευτικές εορτές, παροιμίες, κατάρες, λέξεις, προλήψεις στη Ζάκυνθο». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, ΙΙΙ, Λ-Μ, σ. 433-461.

- Παπαγεωργοπούλου Μαύρα, «Ζακυνθινά έθιμα των εορτών». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1968-1969, 6, Π, σ. 295-321.

- Παπαδάτου Στεφανία, «Ζακυνθινά λαογραφικά στοιχεία», Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, 6, Π, σ. 331-341.

- Πούλια Βασιλική, «Αποδελτίωση λαογραφικών στοιχείων από τα Άπαντα του Γρηγ. Ξενοπούλου». Σειρά Δεύτερη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1965-1969, ΠΑ-Σ, 7, σ. 393-477.

- Στράνη Παναγιώτα, «Η ψυχαγωγία στη Ζάκυνθο». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1975-1976, Α-Ω, σ. 526-578.

δελτιωμένες ειδήσεις από το πεζογραφικό έργο του Γρηγορίου Ξενοπούλου χωρισμένες σε δύο κατηγορίες που αφορούν (α) τις κοινωνικές σχέσεις, τη διάκριση πλουσίων και φτωχών, οικονομικά και κοινωνικά ξεπεσμένων, τυχερών και άτυχων, τίμιων και άτιμων, που αφορούν ακόμη τα κοινωνικά σχόλια, τα «κουτσομπολιά» και τους ερωτικούς δεσμούς και (β) τις οικογενειακές σχέσεις, την ιεράρχηση των μελών στην οικογένεια, τη θέση του πατέρα και τα δικαιώματά του πάνω στα λοιπά μέλη της οικογένειας, την αξία της οικογενειακής τιμής, τη θέση και την αντιμετώπιση της «παραστρατημένης κόρης».

Τα λαογραφικά στοιχεία στον Ξενόπουλο αποτελούν το θέμα μιας ακόμη εργασίας, ενώ νεωτερικό είναι το θέμα που παρουσιάζει την ψυχαγωγία στη Ζάκυνθο στα μέσα της δεκαετίας του 1970.

(2) Οι θρησκευτικές εορτές στο νησί περιγράφονται διεξοδικά σε πέντε εργασίες. Εξάλλου η πρώτη από αυτές συμπληρώνεται με 58 λαϊκές τοπικές φράσεις, 84 προλήψεις, 12 παροιμίες και 24 κατάρες. Μια ακόμη πολυσέλιδη εργασία από το χωριό Παντοκράτορας περιέχει: 400 παροιμιακές εκφράσεις, 88 έμμετρα για την αγάπη, 32 σκωπτικά έμμετρα, αλλά και περιγραφή των πασχαλινών εθίμων.

(3) Η μοναδική εργασία με ενδυματολογικό περιεχόμενο είναι μάλλον σύντομη με φωτογραφικό υλικό που προέρχεται από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Ζακύνθου.

Κύθηρα

Από τα Κύθηρα έχουμε μία εργασία¹². Το υλικό συγκεντρώθηκε με επιτόπια έρευνα και με αποδελτίωση ειδήσεων από εφημερίδες του τοπικού τύπου:

(α) Αφορά την κυθηραϊκή δημοτική μουσική. Έχουν καταγραφεί το τραγούδι «Ο Αγιο-Γιώργης», ο σταυρωτός χορός, και ο διπλός ή «μπουρδάρης», με τη μελωδία τους σε πεντάγραμμο.

(β) Παρατίθενται ακόμη 28 τραγούδια, τα κάλαντα του Λαζάρου της νύχτας, 26 παραδόσεις, σχολιάζεται η λέξη «γιότσα» στην κατάρα «α, που να σου δώσει γιότσα», περιγράφεται η ενόραση «το φαινόμενο του Ξεινο-

- Φαραός Διονύσιος, «Παραδόσεις. Έθιμα από τη Ζάκυνθο». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, VII, ΤΖΑ-Ω, σ. 421-428.

12. Τριάρχης Γεώργιος, «Λαογραφική συλλογή από τα Κύθηρα». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, VII, ΤΖΑ-Ω, σ. 115-174.

λαού», το *έθιμο* του «αμίλητου νερού» του Αη-Γιαννιού του Ριζικάρη, και τέλος παρατίθενται 416 *τετράστιχα*.

Από τη σύντομη αυτή αναφορά στο περιεχόμενο των χειρογράφων γίνεται φανερό ότι την ερευνητική διάθεση των φοιτητών είλκυσαν (α) η κοινωνική συγκρότηση, (β) τα ήθη και τα έθιμα και (γ) η λαϊκή τέχνη¹³. Βεβαίως και η ενδυματολογική συμπεριφορά των γυναικών, για την καταγραφή της οποίας μάλιστα οι φοιτητές παρακολούθησαν ειδικά μαθήματα¹⁴.

Για την αξιολόγηση και αξιοποίηση αυτού του εξαιρετικά πολυσέλιδου υλικού πρέπει να παρατηρηθεί, ότι η καταγραφή του έγινε από άτομα της ίδιας ηλικίας και του αυτού, κατά το μάλλον ή ήττον, πνευματικού επιπέδου, τα οποία ακολούθησαν στην ερευνητική τους πορεία τη μεθόδολογία που τους υποδείχτηκε από τον εκάστοτε διδάσκοντα. Βέβαια οι εργασίες αντανακλούν και τις δυνατότητες κάθε φοιτητή, την προθυμία και, ακόμη, την υλική και, κυρίως, τη χρονική άνεση, για την καταγραφή αξιόπιστου -προπάντων- λαογραφικού υλικού¹⁵.

13. Για το λαϊκό πολιτισμό στα Επτάνησα βλ. ενδεικτικά εργασίες των: Γεωργίου Κ. Σπυριδάκη, «Συνθετικά στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού εις την Επτάνησον», *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. Α', εν Αθήναις 1967, σ. 353-363. Επίσης Δημητρίου Σ. Λουκάτου, «Η επτανησιακή λαϊκή παράδοση και το σύγχρονο χρέος», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 15 (1970), σ. 51-65, καθώς και Μ. Γ. Μερακλή, *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*. Β' έκδοση, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ώρα, Αθήνα 1983, κεφ. 5: Ιόνιο, σ. 79-96. Βλ. ακόμη εργασίες με ειδικά ενδυματολογικά θέματα: Κοσμά Φωκά-Κοσμετάτου, «Η κεφαλονίτικη φορεσιά», *Κεφ. Πρόσδος* 1(1972), τεύχ. 10, σ. 3-4. Ελένης Μαρίνου Κοσμετάτου, *Ιστορία της αγροτικής και αστικής ενδυμασίας στην Κεφαλονιά*. Αθήναι 1977. Μαρίνας Βρέλλη-Ζάχου, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση, 1864-1910*. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1985 (πολυγραφημένη έκδοση) και 1991 (Εκδ. Τμ. Δημοσιευμάτων Παν/μίου Ιωαννίνων). Πανταζή Κοντομίχη, *Η λευκαδίτικη λαϊκή φορεσιά*. Εκδ. Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., Αθήνα 1989. Ελισάβετ-Λουλού Θεοτόκη, *Ενδυμασίες Κέρκυρας, Παξών και Διαποντίων νήσων*. Έκδοση Δήμου Κερκυραίων, Κέρκυρα 1994. Άλλες εργασίες βλ. και στη σημ. 18 ειδικά για την Κέρκυρα.

14. Βλ. σχετικά στη Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Ενδυματολογία: Διδασκαλία και έρευνα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων», *Διαβάζω*, τεύχ. 245 (5.9.90), σ. 54-59.

15. Οι δυσχέρειες στην επιτόπια λαογραφική αναζήτηση και παρατήρηση, ακόμη και για τον πιο έμπειρο ερευνητή, είναι πολλές και γνωστές και ανεξάρτητες συχνά από τις επιθυμίες και τους προγραμματισμούς του για καρποφόρα έρευνα. Για τα χωρίς επιστημονική πείρα εικοσάχρονα παιδιά είναι εύλογα πολύ περισσότερες, μαζί με την έλλειψη επαρκούς χρόνου, ο οποίος μάλιστα τα τελευταία χρόνια (από το παν. έτος 1986-87 και

Αν και τα φοιτητικά χειρόγραφα παρουσιάζουν αδυναμίες και ελλείψεις, αφού δεν έχουν συνταχθεί από ολοκληρωμένους επιστήμονες, διαθέτουν όμως το προσόν να στηρίζονται στις μνήμες υπερηλίκων πληροφορητών, ανθρώπων με μοναδικές βιωματικές εμπειρίες και, έτσι, «να αποτελούν την τελευταία υπαρκτή και συγχρόνως αναντικατάστατη λαογραφική και ιστορικο-κοινωνική μαρτυρία»¹⁶. Είναι ακόμη κείμενα ανθρώπων, που και αυτοί έχουν, επίσης, «άμεση και βιωμένη γνώση των τόπων από τους οποίους δίνουν τα στοιχεία και από τους οποίους προέρχονται»¹⁷, οπότε το υλικό που προσφέρουν, όχι μόνο μπορεί να επαληθευτεί για την αξιοπιστία του, αλλά και να επαληθεύσει και να ενισχύσει μαρτυρίες από άλλες πηγές, τις οποίες, εξάλλου, εμπλουτίζει και από την πλευρά της αντιπροσωπευτικότητας. Έτσι, για παράδειγμα, οι περισσότερες κερκυραϊκές συλλογές δεν είναι από την Κέρκυρα γενικά, αλλά κατανέμονται σε διαφορετικές κοινότητες.

Αυτό το τελευταίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Και θα προσπαθήσω στη συνέχεια να το δείξω, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τις ενδυματολογικές ειδήσεις που μας δίνουν οι συλλογές από την Κέρκυρα, της οποίας

εξής), έχει συρρικνωθεί εξαιτίας της καθιέρωσης του συστήματος των εξαμήνων στα προγράμματα σπουδών (τη δυσκολία αυτή είχε ήδη επισημάνει σε παλαιότερο δημοσίευσμά της η Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Χειρόγραφα συλλογές πρωτογενούς λαογραφικής ύλης του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1966-1986)», ό.π., σ. 539-540, σημ. 3: «Από το πανεπιστημιακό έτος 1986-1987 που λήγει και το τελευταίο ετήσιο μάθημα λόγω της καθιέρωσης του νέου συστήματος των εξαμήνων και της αλλαγής της δομής της διδασκαλίας φοβούμαι ότι θα δυσχερανθεί η συνέχιση της συστηματικής συγκεντρώσεως του πρωτογενούς αυτού λαογραφικού υλικού, για την οποία οι συλλογείς χρειάζονται πολύ χρόνο»). Άλλη τροχοπέδη είναι η δυσπιστία των πληροφορητών που προσεγγίζονται, η δυσκολία επίσης να βρεθούν και να φωτογραφηθούν όλα τα αντικείμενα που σχετίζονται με το θέμα, αν διευρευνάται π.χ. ένα ζήτημα του υλικού βίου. Από εργασία φοιτήτριας που χρησίμεψε για το παρόν δημοσίευμα βλ. π.χ. την παρατήρηση: «Κατά τη διάρκεια της εργασίας αυτής συνάντησα δυσκολίες, στη φωτογράφιση κυρίως, γιατί ορισμένα από τα εξαρτήματα της ενδυμασίας δεν μπόρεσα να τα βρω. Καμία από τις πληροφορητριές μου δεν δέχτηκε την ηχογράφηση» (Αικατερίνη Σγούρου, «Η γυναικεία ενδυμασία στο χωριό Ρόδα του νομού Κερκύρας», ό.π., σημ. 6).

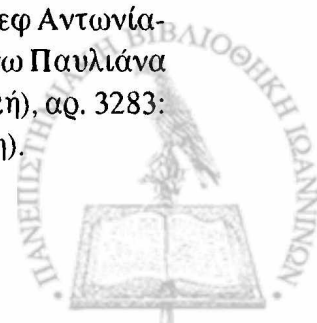
16. Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Το 1490 σκιαθίτικο χειρόγραφο του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ενδεικτικές επισημάνσεις-συμπεράσματα)», *Παρουσία*, 8 (1992), σ. 34.

17. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Ηπειρωτικά Χειρόγραφα Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών, 1964-1974*, ό.π., σ. 6.

οι γυναικείες παραδοσιακές ενδυμασίες μας είναι ως ένα βαθμό γνωστές από την έκθεσή τους στα μουσεία και από δημοσιεύματα¹⁸, που ωστόσο δεν εξαντλούν το θέμα, αλλά καλούν και προκαλούν για περαιτέρω διερεύνηση.

18. Βλ. Σπ. Καβάσιλα, «Λαογραφικά σύλλεκτα εκ Νυμφών Κερκύρας», *Λαογραφία*, 2 (1910), σ. 638-669, όπου μια συντομότερη αναφορά στις φασκιές, που ζώνονταν οι Κερκυραίες (σ.669), Γεράσιμου Σαλβάνου, «Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Αργυράδων Λευκίμης», *Λαογραφία*, 10 (1929), 113-163, όπου σε ξεχωριστό κεφάλαιο γίνεται λόγος για «Τα σκουτιά και τα στολίδια της νύφης» (σ. 517-519), Νοεμής Ζωηρού- Πασσά, «Λαογραφικά σύλλεκτα εκ Κερκύρας και άλλων τόπων. Ο γάμος εν Επισκέψει, χωρίω της επαρχίας Όρους Κερκύρας», *Λαογραφία*, 11(1934-37), σ. 112-115, όπου αναφορά στη νυφική ενδυμασία (σ. 114), Αγγελικής Χατζημιχάλη, *Ελληνικάί Εθνικάί Ενδυμασίαι*, Μουσείον Μπενάκη, τόμ. Ι, Αθήναι 1948, σ. 24 και 25, όπου γενική αναφορά στις ενδυμασίες της Λευκίμης, της βόρειας Κέρκυρας και στην ενδυμασία του χωριού Γαρίτσα (βλ. και στον τόμ. ΙΙ, Αθήναι 1954, όπου οι αντίστοιχοι πίνακες υπ. αρ. 75, 76, 77 από τον Νικ. Σπέρλιγκ), Ι. Μπουνιά, *Κερκυραϊκά*, τόμ. Β', Κέρκυρα 1959, σ. 243-259, όπου αναφορά στη φορεσιά, καθημερινή και επίσημη, της Ορεινής Κερκυραίας και της Αγυριώτισσας, Ελισάβετ-Λουλού Θεοτόκη, *Ενδυμασίες Κέρκυρας, Παξών και Διαποντίων νήσων*, ό.π. όπου η σ. προσεγγίζει μορφολογικά το θέμα, εξετάζοντας τμηματικά, ένα-ένα, τα κερκυραϊκά παραδοσιακά ενδύματα, και όχι τα ενιαία κατά κοινότητα ενδυματολογικά σύνολα (την εργασία πλαισιώνει πλούσιο φωτογραφικό υλικό από ενδύματα της προσωπικής συλλογής της συγγραφέως). Θεωρώ απαραίτητο να προσθέσω εδώ ότι για τη σύνταξη της παρούσας εργασίας αποδελτίωσα και μελέτησα με ιδιαίτερη προσοχή και το κερκυραϊκό ενδυματολογικό υλικό που προσφέρουν οι χειρόγραφες φοιτητικές συλλογές πρωτογενούς λαογραφικής ύλης του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (Σ.Λ.Π.Α.). Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή της Λαογραφίας κ.Στέφανο Ήμελλο, που μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω το αδημοσίευτο υλικό, καθώς και το προσωπικό του Σπουδαστηρίου για τη φιλοξενία και την πρόθυμη εξυπηρέτηση. Παραθέτω εδώ τα στοιχεία των συλλογών: αρ. 278: χωριό Δάφνη και πόλη Κερκύρας (Βλάχου Μαρία), αρ. 279: χ. Αρμενάδες (Αρμένης Ιωάννης), αρ. 281: χ. Σκριπερό (Τσιλιμπάρη Μαρία), αρ. 775: χ. Γαστούρι (Κοντού Αλεξάνδρα), αρ. 1263: χ. Νησάκι (Τριβυζά Αγγελική), αρ. 1264: χ. Πάγοι (Ρουβά Ελένη), αρ. 1849: χ. Άνω Κορακιάνα (Ζερβοπούλου Φοίβη), αρ. 2152: Κέρκυρα (Μυρτίω Ευτέρπη), αρ. 2153 (Γισδάκη Ευδοκία), αρ. 2478: χ. Σιναράδες-Άγιος Παντελεήμων (Τσιλιμπάρη Μαρία), αρ. 2479: χ. Λάκωνες (Μιχαλά Αναστασία), αρ. 2855: χ. Τρίκλινο (Σουρέφ Αντωνία-Μαρία), αρ. 2856: χ. Άνω Κορακιάνα (Μεταλλινού Θεοδώρα), αρ. 2857: χ. Άνω Παυλιάνα (Κογεβίνα Ελισάβετ), αρ. 3039: Άνω Λευκίμμη-Ριγγιάδες (Ροβάτσου Αγγελική), αρ. 3283: χ. Αργυράδες (Γιοχάλας Αθανάσιος), αρ. 3394: χ. Γαστούρι (Καρπούζη Ελένη).

IV. Τα ενδυματολογικά χειρόγραφα του Λ.Α.Π.Ι. από την Κέρκυρα.

Οι συλλογείς του υλικού

Οι συλλογείς και συντάκτες του ενδυματολογικού υλικού που έχει κατατεθεί στο Λ.Α.Π.Ι. είναι (με αλφαβητική σειρά) οι εξής:

Αθηναίου Καλλιόπη, Δημητρίου Γιαννούλα, Κατσαρού Βασιλική, Κουτάγιαρ Αικατερίνη, Λευθεριώτη Ξανθή, Νικηφόρου Αλίκη και Σγούρου Αικατερίνη, οι οποίες ασχολήθηκαν μόνο με την ενδυμασία των χωριών τους, καθώς και οι:

Γαρζώνη Τζίλντα, Ζαφειρόπουλος Αλέξανδρος, Κάντα Αικατερίνη και Καββαδία Σοφία, που συνέθεσαν εργασίες με γενικότερο λαογραφικό περιεχόμενο, όπου όμως παρατίθενται και αξιοπρόσεκτες ενδυματολογικές πληροφορίες¹⁹.

Χαρακτηριστικά των χειρογράφων

Οι συλλογείς αναφέρουν πάντοτε -συνήθως στον πρόλογό τους- τα ονόματα των πληροφορητών (ανδρών και γυναικών), στοιχεία της προσωπικότητάς τους, τον τόπο γέννησης και διαμονής τους, την ηλικία τους, το μορφωτικό τους επίπεδο και την επαγγελματική τους απασχόληση. Κατά κανόνα οι πληροφορητές είναι υπερήλικες αγρότες (και αγρότισσες), αγράμματοι ή με στοιχειώδη μόρφωση. Ορισμένες φορές, χάρη στο ζήλο των συλλογέων, έχουμε και φωτογραφίες τους.

Το πληροφοριακό υλικό παρουσιάζεται επεξεργασμένο από τους συλλογείς, ενώ, όταν κρίνεται απαραίτητο, οι πληροφορίες παρατίθενται καταγραμμένες και στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα, σε υποσημειώσεις ή σε παράρτημα.

Προσθέτω ακόμη ότι οι εργασίες -κατά το πλείστον- συνοδεύονται από επεξηγηματικά γλωσσάρια και ευρετήρια όρων, φωτογραφικό υλικό²⁰ (στο οποίο περιλαμβάνονται και αυθεντικές, ή σε ανατύπωση, παλιές φωτογραφίες με επεξηγηματικές λεζάντες και σχέδια ενδυμάτων), προικοσύμφωνα, χάρτες και αναλυτικό πίνακα των περιεχομένων τους.

Το θεωρητικό πλαίσιο

Οι ενδυματολογικές αρχές που υποδείχτηκαν και εφαρμόστηκαν, στο

19. Βλ. τους τίτλους των εργασιών τους στη σημ. 6.

20. Το φωτογραφικό υλικό που πλαισιώνει την παρούσα εργασία προέρχεται από τα χειρόγραφα των φοιτητών.

μέτρο του δυνατού, κατά τη συλλογή του υλικού και τη σύνταξη των εργασιών, αναπτύχθηκαν πάνω στην άποψη, ότι τα παραδοσιακά ενδυματολογικά σχήματα δεν υπήρξαν και δεν στάθηκαν στατικά και αναλλοίωτα στο χρόνο, αλλά καθώς εξέφρασαν, σε ικανό βαθμό, διαφορετικά κατά εποχή ιστορικά δεδομένα, κοινωνικές σχέσεις και αισθητικές αντιλήψεις (όχι μόνο από τόπο σε τόπο, αλλά και από χωριό σε χωριό της ίδιας περιοχής, και από γειτονιά σε γειτονιά του ίδιου χωριού κάποτε), διήνυσαν κάποιες μορφολογικές διαδρομές, που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, για να αποφεύγονται αόριστες, ενθουσιώδεις μόνο, και αφελείς κάποτε, παρουσιάσεις και αναπαραστάσεις τους, που παραποιούν και καταστρέφουν τις ενδυματολογικές πραγματικότητες και δίνουν τελικά ψευδείς εικόνες του λαϊκού πολιτισμού.

Για την ενδυματολογική λαογραφία θεωρείται προσήκουσα σε μια μελέτη

(α) η άρτια αναστήλωση μιας παραδοσιακής ενδυμασίας, με την κατά το δυνατό σωστή τοποθέτησή της στον τόπο και το χρόνο, με τη σύνδεσή της με την κοινωνική ηλικία, το κοινωνικό στρώμα, και την περίσταση που φορέθηκε (πρέπει να επιδιώκεται δηλαδή η αναστήλωση όχι μόνο της εντυπωσιακής και ελκυστικής, συνήθως, γαμήλιας και γιορτινής, αλλά και της ταπεινής καθημερινής, όχι μόνο της ενδυμασίας των πλούσιων και κοινωνικά εξεχόντων, αλλά και των φτωχών, που είναι και οι περισσότεροι, και που η δική τους εικόνα χρωματίζει την ιστορική παρουσία ενός τόπου)²¹, καθώς και με την αναζήτηση και παρουσίαση των συνθηκών της κατασκευής της (την προμήθεια των υλικών, την επεξεργασία τους, την υφαντική, βαφική, ραπτική και κεντητική τέχνη, την υποδηματοποιία, την αργυροχρυσοχοϊκή τέχνη κ.λπ.) και των ατόμων που αναλάμβαναν και διεκπεραίωναν όλα αυτά είτε στον οικιακό χώρο είτε σε οργανωμένα εργαστήρια είτε ως πλανόδιοι μεταπωλητές.

(β) η επισήμανση και ο σχολιασμός των ομοιοτήτων αλλά και των διαφορών στις ενδυμασίες των κατοίκων μιας και της αυτής γεωγραφικής περιοχής²².

21. Βλ. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Χορός και ένδυμα: Παράδοση και αναπαράσταση», στο συλλογικό τόμο *Χορός και κοινωνία*. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1994, σ. 103-106.

22. Τέτοιες παρατηρήσεις έκανε ήδη η Αγγελική Χατζημιχάλη στο μεγάλο της έργο *Ελληνικάί Εθνικάί Ενδυμασίαί* (βλ. Εισαγωγή), ό.π., σ.14-15, όπου ιδιαίτερη αναφορά στις ποικιλόμορφες ενδυμασίες της Εύβοιας.

Ο τόπος και ο χρόνος στα κερκυραϊκά χειρόγραφα

Στα περισσότερα από τα κερκυραϊκά φοιτητικά χειρόγραφα παρουσιάζονται ξεχωριστά -και πολύπλευρα- οι γυναικείες ενδυμασίες συγκεκριμένων χωριών. Έχουμε δηλαδή μικρές ενδυματολογικές μονογραφίες, που θα μπορούσαν μελλοντικά

(α) να χρησιμοποιηθούν ως βάση σε νέες εκτενέστερες μονογραφίες,

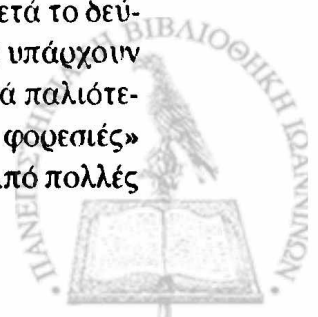
(β) να αποτελέσουν επίσης τη βάση για τη σύνθεση ενός ενδυματολογικού χάρτη του νησιού, και, στη συνέχεια,

(γ) να γίνουν αφορμή για μια συγκριτική λαογραφική-ενδυματολογική μελέτη, που πολλά θα είχε να αποκαλύψει για την τοπική κοινωνία, τις σχέσεις των μελών της μεταξύ τους, τις αξίες τους και την αισθητική τους.

Τα χωριά που παρουσιάζονται είναι οι Γαρδελάδες, οι Μαγουλάδες και η Ρόδα της περιοχής του Γύρου, η Άνω Κορακιάνα, τα χωριά της περιοχής «Συνιές», εν συνόλω τα χωριά της περιοχής του Όρους και το Γαστούρι της περιοχής της Μέσης. Χρήσιμο αλλά ελλιπές είναι το υλικό που αφορά τις ενδυμασίες της Λευκίμμης και της Κάτω Παυλιάνας στη νότια Κέρκυρα. Δεν έχουμε όμως καμιά μαρτυρία για τις αστικές ενδυμασίες της πόλης της Κέρκυρας ούτε για την ιδιόμορφη -με ηπειρώτικη προέλευση- ενδυμασία της Γαρίτσας.

Γενικά παρουσιάζονται ενδυμασίες του αιώνα μας, που οι ίδιες οι πληροφορήτριες φόρεσαν, ή είδαν δικά τους πρόσωπα να τις φορούν, λίγο πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και ως τις δεκαετίες του 1960, 1970 και 1980, οπότε και συγκεντρώθηκε το υλικό. Πρόκειται για την τελευταία περίοδο χρήσης των παραδοσιακών ενδυμασιών, με σταδιακή την εγκατάλειψη του παραδοσιακού τους χαρακτήρα (ένα-ένα τα αστικά στοιχεία του δυτικού βιομηχανικού πολιτισμού τις αλλοιώνουν, όπως διαπιστώνεται από τις περιγραφές²³ και επιβεβαιώνεται από το εξαιρετικά ενδια-

23. Παραθέτω σχετικά σχόλια από τα χειρόγραφα των συλλογέων για τις αλλαγές, τους μετασχηματισμούς και την εγκατάλειψη της παραδοσιακής φορεσιάς: «Υπάρχουν άτομα που φορούν ακόμη σήμερα την τοπική παραδοσιακή φορεσιά. Τα άτομα όμως αυτά είναι μεγάλης ηλικίας... Φυσικά έχουν επέλθει κάποιες διαφοροποιήσεις ή μάλλον απλουστεύσεις, αλλά η φορεσιά στις γενικές της γραμμές παραμένει η ίδια» (Συνιές). «Στην Κέρκυρα το ντύσιμο με τα 'ευρωπαϊκά', όπως τα έλεγαν οι ντόπιοι, γενικεύτηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Έτσι σήμερα με τον παραδοσιακό τρόπο ντυσίματος υπάρχουν λίγες γυναίκες πάνω από 70 χρονών, δηλ. εκείνες που φορούσαν τα ρούχα αυτά παλιότερα και τα διατήρησαν μέχρι σήμερα. Άντρες δεν υπάρχουν με παραδοσιακές φορεσιές» (χωριά του Όρους). «Οι περισσότερες αλλαγές έγιναν στους κεφαλόδεσμους. Από πολλές

φέρον φωτογραφικό υλικό στα χφα των φοιτητών, το οποίο συνοδεύεται από επεξηγηματικές πληροφορίες, τόσο για τα αντικείμενα όσο και για τα εικονιζόμενα πρόσωπα). Αναφορές σε παλαιότερες μορφές των ενδυμασιών συστηματικά αποφεύγονται, αφού η επιτόπια έρευνα αδυνατεί να προσφέρει τέτοιο υλικό (άλλωστε η λεπτομερής έρευνα και σύγκριση των πηγών δεν είναι έργο ενός περιορισμένου πανεπιστημιακού εξαμήνου), καθώς επίσης αποφεύγεται και κάθε παρακινδυνευμένη αναφορά σε απώτερες εποχές.

Στα χειρόγραφα οι αναφορές στον τόπο και το χρόνο, και ακόμη στις οικονομικές, κοινωνικές και άλλες συνθήκες που σχηματίζουν γενικά το ιστορικό πλαίσιο κάθε κοινότητας, της οποίας καταγράφεται η ενδυματολογική συμπεριφορά, παρουσιάζονται σε ξεχωριστά εισαγωγικά κεφά-

γυναίκες εγκαταλείφτηκε η 'μέρζα' και η 'μπόλια'. Και έχουν αντικατασταθεί από ένα βαμβακερό μαντήλι λευκό. Επίσης το σώβρακο από βιντινέλα έχει αντικατασταθεί από ένα μακό σώβρακο μέχρι το γόνατο με λάστιχο στη μέση. Σήμερα [1985] πολλές δεν φορούν μπουστίνια, φασκιά, τσαρούχια, πεσελί. Τα παπούτσια τους είναι κλειστά, μαύρα πάντα, χαμηλά, που μοιάζουν με σκαρπίνια, ή γόβες, και για τις καθημερινές και για τις γιορτές. Δεν καλλιεργούν πια το λινάρι και έτσι ό,τι έφτιαχναν μ' αυτό –ασπροβέλεσα, κάλτσες, μέρζα- τα αγοράζουν από τον έμπορα. Η ενδυμασία αυτή όμως από πολλές γυναίκες έχει εγκαταλειφθεί τελείως. Αιτία ήταν η δυσκολία που παρουσίαζε στο πλύσιμο και στο ντύσιμο. Ήταν πολύ κουραστικό στο να τη φοράει κάποιος. Οι πλεξούδες με τις μέριζες ήταν ανυπόφορες και χρειαζόταν αρκετά λεπτά μια γυναίκα για να τελειοποιήσει την εμφάνισή της. Σήμερα η ενδυμασία αυτή φοριέται μόνο από τις πιο ηλικιωμένες» (Ρόδα). «Η φορεσιά ειδικά η επίσημη σήμερα δε φοριέται. Μόνο λίγες γριές φοράνε σήμερα την παραδοσιακή φορεσιά που μοιάζει με την καθημερινή φορεσιά εκείνης της εποχής» (Μαγουλάδες). «Σήμερα η φορεσιά που πρόκειται να περιγραφεί φοριέται από γυναίκες μεγάλης σχετικά ηλικίας που την έχουν απλοποιήσει πολύ, αφού δεν χρησιμοποιούν πια ούτε μεταξωτά 'πέτα' ούτε μεταξωτά 'βελέσια' ούτε 'καμιζιόλες' ούτε φυσικά 'πεσελιά'. Η αντίστροφη μέτρηση για την όμορφη ενδυμασία άρχισε γύρω στα 1960...υποτάχτηκαν στην ευρωπαϊκή μόδα που άρχισε να διαδίδεται μετά το μεταναστευτικό ρεύμα που παρατηρείται εκείνη την εποχή» (Γαρδελάδες). «Σήμερα στέκεται αδύνατον και λόγω ελλείψεως ειδικών και λόγω του ότι είναι πολύ ακριβό να φτιάξουν κάποιο πεσελί. Γι αυτό επειδή το βελούδο από το πέρασμα του χρόνου φθείρεται, βγάζουν από το παλιό όλο το κέντημα χωρίς να το χαλάσουν και το κολλάνε σε κάποιο άλλο βελούδο...Οι ηλικιωμένες μόνο σήμερα σε κάποια γιορτή ή σε κάποιο πανηγύρι θα φορέσουν τα ρούχα αυτά. Οι κοπέλλες τα φορούν μονάχα σήμερα όταν πρόκειται να χορέψουν ή να παρευρεθούν σε κάποια επίσημη τελετή...» (Γαστούρι). «Οι γυναίκες, οι κάπως περασμένης ηλικίας βέβαια, (τις φορούν), γιατί οι νέες ντύνονται μοντέρνα και παρακολουθούν τη μόδα» (Λευκίμμη).

λαιο με την παράθεση χρήσιμων πληροφοριών, παρατηρήσεων και σχολίων²⁴.

Η επεξεργασία των πρώτων υλών για την κατασκευή των ενδυμάτων

Η διαδικασία της επεξεργασίας των πρώτων υλών για την κατασκευή των ενδυμάτων στα χωριά της Κέρκυρας, αν και δεν παρουσιάζει σημαντικές πρωτοτυπίες σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, δεν μας είναι εν τούτοις γνωστή από άλλες μελέτες. Σε πολλά από τα χειρόγραφα παρατίθενται αντιπροσωπευτικές μαρτυρίες χωρικών -που αλληλοσυμπληρώνουν, ως ένα βαθμό, η μία την άλλη- με περιγραφές μάλιστα που αποκαλύπτουν κάποτε και τον τρόπο σκέψης των γυναικών. Αφορούν:

(α) την επεξεργασία του μαλλιού, του λιναριού και του σπάρτου στις Συνιές²⁵,

24. Ένα παράδειγμα από το χφο από τους Γαρδελάδες για τα κοινωνικά πράγματα της κοινότητας: «Ανάλογα με τί περιουσιακά στοιχεία διέθετε ο καθένας, διακρίνονταν τρεις οικονομικές-παραγωγικές τάξεις: (α) οι εργάτες της γης που τα χτήματά τους δεν επαρκούσαν για να ζήσουν και δούλευαν με μεροκάματο στους μεγαλοκτηματίες, (β) αυτοί οι οποίοι μπορούσαν να ζήσουν από τα δικά τους χτήματα, αλλά πήγαιναν και για μεροκάματο, για να αυξήσουν τους πόρους τους, (γ) οι μεγαλοκτηματίες που διέθεταν πολλά στρέμματα γης κι ελαιόδέντρων και δεν μπορούσαν να τα καλλιεργούν χωρίς τη βοήθεια των εργατών και των εργατριών. Από το 1960 και μετά...το μεταναστευτικό κλίμα της εποχής κυρίως προς τη Γερμανία επηρεάζει και κλονίζει τη ζωή...».

25. Παραθέτω αποσπάσματα από τις περιγραφές των ηλικιωμένων πληροφορητριών στο τοπικό ιδίωμα.

Για το μαλλί: «...επρώτα πλέναμε το μαλλί καλά στη θάλασσα και το εστεγνώναμε κι ύστερα το παίρναμε και το γρέναμε με τα τσιγγιά και το κάναμε ολάδες. Με τσι ολάδες ετούτες εκάναμε τσι τουλούπες μας και με τη ρόκα μας τσι γνέθαμε για να κάμουμε το υφάδι και το στημόνι...εκάναμε στσου αργαλιούς κούρκιδα, κάπες, κι άλλα σκουτιά...Εμείς υφαίναμε στον αργαλειό από κοπέλες και ούλες ηξέραμε τον αργαλειό. Στον αργαλειό είχαμε τις ποδαργιές, εχτυπάγαμε στο αυτί, το σταυρώνουμε και κάναμε γιασίδι. Είχε και τσι σαΐτες του και τα μιτάρια ο αργαλειός».

Για το λινάρι: «...εσπέρναμε το λινάρι και όταν εψώμωνε το βγάναμε ματσιές και το δέναμε και το κάναμε κολόβια. Έπειτα το αφήναμε στον ήλιο δύο-τρεις ημέρες κι ύστερα το μαγγανίζαμε. Ο μάγγανος είναι ένα ξύλο μεγάλο μ' ένα κοράκι (κοίλωμα) στη μέση...». «...επαίρναμε τα σπάρτα και τα βάναμε στο πέλαο να μείνουνε στην άρμη οχτώ-δέκα ημέρες κι έπειτα επηγαίναμε και τα παίρναμε και τα κοπανίζαμε. Κι αφού τα τράζαμε έφεινε το ξερό απόξω και παίρναμε τα ράμματα για να τα κάμουμε σκουτιά και σκoiνιά για τα καΐκια, άλλα για μας για τσι ελιές, για να ζαλωθούμε...».

Για το σπάρτο: «Επαίρναμε τα σπάρτα και τα βάναμε στο πέλαο να μείνουνε στην άρ-

(β) την επεξεργασία του μαλλιού στους Γαρδελάδες ²⁶,

(γ) την επεξεργασία του μαλλιού καθώς και του λιναριού στη Ρόδα, όπου αποτελούσε την πρώτη βασική ύλη²⁷ (που όμως εγκαταλείφθηκε ταχύτατα προς χάριν των έτοιμων υφασμάτων, που διέθεταν οι πλανόδιοι πρματευτές),

(δ) τη βαφική τέχνη στους Μαγουλάδες, στις Συνιές και στα χωριά του Όρους γενικά²⁸, και τη σημασία της στη ζωή των γυναικών, ώστε να είναι

μη οχτώ-δέκα ημέρες κι έπειτα επηγαίναμε και τα παίρναμε και τα κοπανίζαμε. Κι αφού τα τράζαμε, έφενγε το ξερό απόξω και παίρναμε τα ράμματα[τις ίνες], για να τα κάμουμε σκουτιά και σκοινιά για τα καΐκια...».

26. Παραθέτω απόσπασμα από την περιγραφή στο χφο:

«Κούρευαν τα πρόβατα και έπλεναν προσεκτικά το μαλλί. Στη συνέχεια το έκαναν τουλούπες και το περνούσαν προσεκτικά στη ρόκα. Η ρόκα αποτελούνταν από στρογγυλοποιημένο παλούκι με στεφάνι μέσα στο οποίο περνούσαν την τουλούπα του μαλλιού. Γνέθανε την τουλούπα του μαλλιού και το μάζευαν με το αδράχτι. Στη συνέχεια το κλώθανε και το μάζευαν με το αντικλείδι σε αλισίδια. Το αντικλείδι το έφτιαχναν με καλάμι. Στην κορυφή είχε μια διχάλα, η οποία μάζευε το μαλλί. Αφού το μάζευαν σε αλισίδια το έπλεναν. Όταν στέγνωνε ήταν έτοιμο για πλέξιμο. Τις περισσότερες φορές άφηναν το μαλλί στο φυσικό του χρώμα. Όταν το έβαφαν η βαφή ήταν αγοραστή».

27. Παραθέτω αποσπάσματα από τις περιγραφές στο χφο:

Για το μαλλί: «Σε μια πρώτη φάση κούρευαν τα πρόβατα. Ύστερα έπλεναν το μαλλί και το καθάριζαν από τα διάφορα ξυλαράκια και τις κολιτσίδες. Στη συνέχεια το άπλωναν στον ήλιο να στεγνώσει. Μετά το 'γρένανε' (ξανοίγανε) και φτιάχνανε μια τουλούπα. Και την έβαζαν στη ρόκα, ένα μακρύ ξύλο που στο πάνω μέρος είχε μία στεφάνη. Κατόπιν με το χέρι τραβώντας το λίγο λίγο από τη ρόκα, το έστριβαν και το έκαναν νήμα τυλίγοντάς το στο αδράχτι, ένα ξύλο μικρό που κατάληγε σε μύτη. Όταν τελείωνε το μαλλί που ήταν στη ρόκα και το οποίο είχαν μαζέψει στο αδράχτι σα νήμα πια, το μάζευαν σε κουβάρι».

Για το λινάρι: «Αφού το θέριζαν το άφηναν οκτώ μέρες μέσα στο νερό. Στη συνέχεια το άφηναν άλλες οκτώ μέρες στον ήλιο, για να στεγνώσει. Ύστερα το έτριβαν με το χέρι, για να μαλακώσει. Μετά το κτυπούσαν με ένα εργαλείο που λεγόταν μάγκανος και το έκαναν τουλούπα -μία 'μπάλα βαμβάκι'- που το έβαζαν στη ρόκα -ένα μακρύ ξύλο που στο πάνω μέρος έχει ένα στεφάνι-, το έγνεθαν και το έκαναν νήμα. Στη συνέχεια το ύφαιναν στον αργαλειό... Τα εσωτερικά ενδύματα, οι κάλτσες, η μέρζα παλαιότερα γίνονταν από λινάρι. Όταν σταμάτησε η επίπονη καλλιέργεια και επεξεργασία του, τα αγόραζαν από τον έμπορα».

28. Βλ. στο χφο από τους Μαγουλάδες: «Που βάφαμε τσι σάρτζες και τα άλλα, είχαμε βαφές, που τις σπέρναμε. Ήτανε σπαρτή η μαύρη βαφή. Μαζεύαμε και ένα λουλούδι, το καλογεράκι, που ήταν κίτρινο αλλά έβγανε μαύρο βάψιμο. Ήτανε φυτό με στενόμακρα πράσινα φύλλα. Το φθινόπωρο που ραβδίζαμε τα καρύδια, βράζαμε τα φλούδια και

έβγαινε μια βαφή από καφέ ανοιχτή ως καφέ σκούρα. Από τα καρυδόφλουδα εβγάσαμε το καφέ χρώμα».

Από το χφο από τις Συνιές: «Τη βαφή την εσπέριναμε και παίριναμε τα φύλλα, τα τράξαμε και τα βάναμε σε σουκόφυλλα και τ' αφήναμε στον ήλιο, για να φρυγούνε. Κι έπειτα τα βάναμε σε καζάνια και ερίχναμε και μπλε και νερό ζεστό.. Και πηγαίναμε και τα ζυμώνναμε κάθε πουρνό και τ' αφήναμε κάπου δέκα ημέρες».

Από το χφο για τα χωριά του Όρους γενικά: «Οι γυναίκες στο Όρος έβαφαν σε μαύρο χρώμα με τα φύλλα ενός φυτού που το έλεγαν βαφή. Έσπεριναν τους σπόρους της βαφής τις αρχές της άνοιξης και μετά δυο μήνες το φυτό είχε αναπτυχθεί. Μάζευαν τα πράσινα φύλλα του χωρίς να ξεριζώνουν του φυτό. Τα έκοβαν ένα ένα (τα 'τσιμπολογούσανε'). Όταν πάλι φύτεωναν καινούργια φύλλα, τα μάζευαν κι αυτά. Το φυτό το αφήναν να μεγαλώσει και να κάνει σπόρους που τους έσπεριναν τον επόμενο χρόνο. Τα φύλλα της βαφής τα έκοβαν σε μικρά μικρά κομματάκια και μετά τα 'έτραζαν' μέσα σε μεγάλο πέτρινο γουδί με τον κόπανο. Ύστερα τα ζύμωναν σε μικρά στρογγυλά ψωμάκια που τα έβαζαν στον ήλιο να ξεραθούν (Συνήθως πάνω στα κεραμίδια του σπιτιού τους). Τα ξερά ψωμάκια τα έβαζαν σε ένα σακκουλάκι πάνινο και το βουτούσαν μέσα σ' ένα ξύλινο δοχείο, στρογγυλό και ψηλό, το βαφολαύρι, γεμάτο νερό ζεστό 'απολύσιβο'. Το απολύσιβο ήταν νερό στραγγισμένο από βρασμένο νερό με στάχτη ('αλυσίβα'). Το απολύσιβο γινόταν έτσι: Έβαζαν σ' ένα μεγάλο καζάνι ('μαστέλλο') 5-6 κιλά στάχτη καλά χωνεμένη με εκατό περίπου κιλά νερό και τα έβραζαν καλά. Μετά τοποθετούσαν μέσα στο βαφολαύρι μια 'κόφα', 'τερτικό', δηλ. καλάθι πλεγμένο από καλάμια και σχοίνο και μέσα σ' αυτό το μεγάλο καλάθι έβαζαν άσπρα ρούχα, σεντόνια, πουκάμισα κ. ά. διπλωμένα το ένα πάνω στο άλλο. Στην κορυφή της κόφας έβαζαν ένα χοντρό ύφασμα, κάμποτο. Έριχναν επάνω στα ρούχα την αλυσίβα (τη στάχτη τη συγκρατούσε το κάμποτο) και το νερό που έπεφτε μέσα στο βαφολαύρι που είχε περάσει μέσα από όλα τα ρούχα, λεγόταν απολύσιβο (Με την αλυσίβα, όπως ακριβώς είπα και παραπάνω, μούσκευαν πάντα τα ασπρόρουχά τους, που άσπριζαν και πλένονταν πολύ καλά). Στο ζεστό λοιπόν απολύσιβο έβαζαν το σακκουλάκι με τα ψωμάκια της βαφής για 20-30 μέρες στον ήλιο. (Το βάψιμο γινόταν πάντοτε το καλοκαίρι). Μετά τις τριάντα αυτές μέρες τοποθετούσαν μέσα στο νερό τα ρούχα που θα έβαφαν, διπλωμένα. Εκεί τα αφήναν σαράντα περίπου μέρες και μια φορά τη μέρα τα 'έζυφαν' με τα χέρια τους για να μπαίνει καλά η βαφή στο ύφασμα. Έτσι έβαφαν ύφασμα υφασμένο από τις ίδιες, που μετά το έκαναν σάρτζες, σεγκούνια, ή έβαφαν κάλτσες κ. ά. Όταν τα ρούχα ήταν έτοιμα βαμμένα τα έπαιρναν σε ποταμάκια ή στη θάλασσα και τα ξέπλεναν καλά για να καθαρίσουν. Το χρώμα που έπαιρναν ήταν μαύρο, βαθύ και ανεξίτηλο».

Πρβλ. εδώ και την πληροφορία από το χωριό Σκριπερό (στο χφο 281 του ΣΛΠΑ), όπου: «Άλλη φορά βάφομε με καρυδοτσέφυλλα. Βάνομε τα πράσινα καρυδοτσέφυλλα σε μία κόφα και ότα σαπίσουνε, τα βράζομε, τα σουρώνομε και σ' αυτό το σούρωμα βράζομε τα σκουτιά και παίρνοννε ένα χρώμα σκούρο καφέ. Αυτά τα χρώματα είναι αξέβαφα.»

συνδεδεμένη με σχετικές προλήψεις²⁹.

Γίνονται επίσης αναφορές στην επαγγελματική -και όχι μόνο κατ' οίκον, για τις οικογενειακές ανάγκες,- επίδοση των χωρικών σε ενδυματολογικές ειδικότητες, καθώς και αναφορές στην προμήθεια υλικών, κυρίως υφασμάτων και ορισμένων ενδυμάτων από πλανόδιους πραγματευτές και από εμπορικά της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από μαρτυρία ηλικιωμένης πληροφορήτριας από τους Γαρδελάδες:

«Επήναμε στη χώρα, όσες εμπορούσαμε, και ψιωνίζαμε τα υφάσματα μας, για να κάμουμε τα σκουτιά μας. Άλλη φορά πάλαι τα ψιωνίζαμε από τσου πραγματευτάδες που ερχόντανε στο χωριό με γαϊδούρια και κοφίνια γιομάτα πράματα από τη χώρα. Ψιωνίζαμε ντριλία, καμπριά, βελούδα, μετάξι και ό,τι άλλο μας ήτανε χρειαζόμενο για να κάμουμε σκουτιά και καθημερινά και γιορτιάτικα. Τότες καμία φορά, άμα καμία γυναίκα δεν είχε όβολα εκείνη τη στιγμή, τα ψιωνίζε μπιστιού και έπειτα όποτε είχε όβολα τα πλέρωνε. Όσες είχανε πιο πολλά όβολα ψιωνίζανε καλύτερα υφάσματα για τα σκουτιά τους και όσες δεν είχανε πολλά, επαίρνανε πιο φτηνά υφάσματα. Μετά εδίναμε τα υφάσματα τσι ράφτρες, για να κάμουνε τα σκουτιά. Άλλη έκανε τσι κα-

29. Από το χφο που αναφέρεται στα χωριά του Όρους: «Όταν κουβαλούσαν το νερό που θα έβραζαν αλυσίβα, για να βάψουν μετά, φρόντιζαν να σηκωθούν για να το φέρουν 'πριν φέξει', για να το φέρουν 'αμίλητο', δηλ. για να μην τις δουν στο δρόμο και τις ρωτήσουν τι θα κάνουν το νερό, γιατί πίστευαν ότι θα 'βασκανόταν' (ματιαζόταν) η βαφή και τα ρούχα θα έμεναν άσπρα. Αν κανείς τις έβλεπε και τις ρωτούσε τι κάνουν την ώρα που έβαφαν, δεν απαντούσαν ούτε άφηναν να τις κυττάζουν, ακόμα και τους δικούς τους ανθρώπους. προτού δε αρχίσουν να βάψουν, έπαιρναν τον παπά και έκαναν αγιασμό, για να έχει επιτυχία το βάψιμο των ρούχων».

Παραθέτω και τη μαρτυρία από το Γαστούρι, όπως είναι καταγεγραμμένη στο χφο 3394 του ΣΛΠΑ: «Σπέρνανε σε μέρος σαν από μπουγιάτα τον Οκτώβρη τη βαφή, πούτανε φυτό με πράσινα φύλλα, τήνε τσιμπολογούσανε και τα βάνανε σε σακκιά. Τα φύλλα τα τράζανε με τσεκούρι και μετά με τον κόπανο, τα ζυμώνανε, πλάθανε ψωμιά και τα τοποθετούσανε στα κεραμίδια στον ήλιο, για να φρυγούνε λίγες μέρες, μέχρι να κάμουνε σκουλήκια. Μετά βάνανε ένα τερτικό μέσα σε σκάφη και μέσα του ένα σκουτί και το περιτυλίγανε γύρω-γύρω και στη κορφή βάνανε σκίνο, για να μην αβασκαθεί το στάλαμα. Το τερτικό το γεμούσανε με στάχτη, πούτανε από λιώστο, αφού τήνε κρισαρίζανε και μετά ρίχνανε μέσα νερό, πούβραζε σ' ένα καζάνι με σκίνο, που τον είχανε για το μάτι. Με το βραστό νερό η στάχτη στάλαζε στη σκάφη. Μετά γιομίζανε ξύλινα κανάτια και τ' αφήνανε πολλές μέρες, για να γένει το στάλαγμα. Άμα ήτανε καιρός, βάνανε τα χέρια τσου κι έτσι λυώνανε τα ψωμιά τη βαφής, βάνανε λουλάκι και κάτουρο και ρίχνανε μέσα το σκουτί και το κλείνανε και τ' αφήνανε όσες μέρες θέλανε».

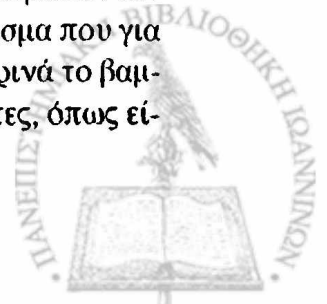
μιζιόλες, άλλη τα τζιπούνια, άλλη τα σιγκούνια και άλλη τα ασπρόρουχα. Μετά οι κεντήστρες εβάνανε στολίδια με χρυσόγνεμα και χρυσογάϊτανο. Οι Οβριοί εφτιάνανε πεσελιά. Ετούτοι γυρίζανε από χωριό σε χωριό και μας τα φέρνανε. Οι Οβριοί εκεντούσανε τα πεσελιά μοναχοί τους. Τα κόκκινα πεσελιά είχαν πολύ κόπο. Ελαμπαδίζανε κάτω από τον ήλιο»³⁰.

Επισημαίνεται ακόμη (σε όλα σχεδόν τα χειρόγραφα) ότι τα υλικά κατασκευής ήταν αυτά, κυρίως, που συνιστούσαν τη διαφορά ανάμεσα στις χειμωνιάτικες και τις θερινές ενδυμασίες -και όχι τα σχήματα-, όπως, βέβαια, και η προσθήκη λόγω του ψύχους ορισμένων ενδυμάτων το χειμώνα³¹,

30. Από τους Γαρδελάδες επίσης: «Γύρω στο δεύτερο τέταρτο του 20ού αι., τις φασκιές που φορούσαν οι γυναίκες στη μέση και οι οποίες ήταν υφαντές, τις αγόραζαν από ένανπραματευτή, που τις κατασκεύαζε η γυναίκα του στον αργαλειό». Παραθέτω πληροφορίες και από τις Συνιές: «Υπήρχαν ράφτες σε κάθε χωριό που αναλάμβαναν το ράψιμο των ενδυμάτων...μόνιμα εγκατεστημένοι και πκηρώνονταν ικανοποιητικά. Έραβαν τα ρούχα κυρίως με το χέρι καθώς δεν υπήρχαν οι τεχνικές δυνατότητες. Πολλές γυναίκες ήξεραν να ράβουν κι έτσι έκιβαν κι έραβαν οι ίδιες τα ρούχα τους. Επίσης κεντούσαν μόνες τους διάφορα κομμάτια της φορεσιάς. Βέβαια, υπήρχαν ενδύματα, όπως το πεσελί, τα οποία οι γυναίκες του χωριού αγόραζαν έτοιμα από την πρωτεύουσα του νησιού ή από άλλα μέρη έξω από την Κέρκυρα».

Από τους Μαγουλάδες: «Στο χωριό υπήρχαν μοδίστρες, υφάντρες, τσαγγάρες. Οι μοδίστρες έραβαν στα σπίτια τους με μηχανή χειροκίνητη. Εκτός από το ράψιμο κάθε ρούχου έφτιαχναν και το κέντημα, αλλά πολλές γυναίκες έφτιαχναν από μόνες τους τα κεντήματα. Υφάντρες υπήρχαν δύο, τρεις σε κάθε χωριό. Είχαν τους αργαλειούς στα σπίτια τους. Για τον αργαλειό είχαν ένα δωμάτιο συνήθως λίγο πιο μακριά από το σπίτι, για να μην ακούγονται, γιατί έκαναν και 'νυχτέρια'. Υφαιναν κουβέρτες μάλλινες, κουρελούδες, μπαμπακοσέντονα, λινοσέντονα, ύφασμα για σάρτζες και χειμωνιάτικα σεγκούνια. Κάθε χωριό είχε επίσης και τον τσαγγάρη του. Είχαν το τσαγγάρι ή 'τσαρουχάδικο' σε μια καμαρούλα του σπιτιού ή έκαναν ένα μαγαζάκι κοντά στο δρόμο. Αγόραζαν δέρματα και καλαπόδια από τη χώρα και έφτιαχναν παπούτσια από διάφορες ποιότητες. Στα χωριά γύριζαν και πλανόδιοι πωλητές, οι 'πραματσούληδες'. Τα πιο καλά όμως ρούχα, τα εισαγόμενα υφάσματα, τα καλά είδη της προίκας, τα αγόραζαν από τη χώρα, από τα 'οβρέικα', όπου ήταν το εμπορικό κέντρο και λεγόταν έτσι, γιατί οι έμποροι ήταν κυρίως Εβραίοι».

31. Βλ. και στο χρο από τις Συνιές, όπου: «Ο τρόπος κατασκευής των ενδυμάτων δεν διαφοροποιείται. Εκείνο που αλλάζει είναι το υλικό της κατασκευής, το ύφασμα που για μεν τα χειμερινά ενδύματα είναι το μαλλί και το λινάρι, ενώ για τα καλοκαιρινά το βαμβάκι. Επίσης η χειμωνιάτικη φορεσιά συμπληρώνεται με διάφορους επενδυτές, όπως είναι η μανικωτή, το πεσιλί και η καμιζιόλα»

αλλά επίσης συχνά, «μαρτυρούσαν» και τη διαφορά ανάμεσα στις εύπορες από τις φτωχότερες γυναίκες κάθε κοινότητας³².

Η μορφολογία των ενδυμασιών

Όσον αφορά τη μορφολογία των ενδυμασιών, παρουσιάζεται σε όλα τα χειρόγραφα διεξοδικά και σε υποκεφάλαια.

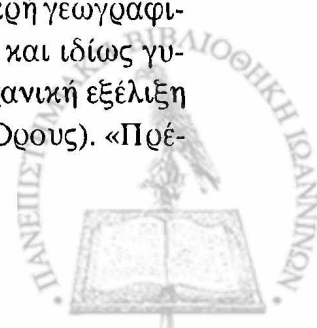
Στα περισσότερα σχολιάζεται η χρήση περισσότερων του ενός «τύπων» ενδυμασίας στο νησί, κατά περιοχές:

1. Στο βόρειο τμήμα του νησιού συγκλίνουν μορφολογικά οι γυναικείες ενδυμασίες των χωριών της περιοχής του Όρους με τις ενδυμασίες των χωριών του Γύρου, με βαριά, λιτά σχήματα, αυστηρά και σοβαρά χρώματα.

2. Στο νότιο τμήμα του νησιού συγκλίνουν μορφολογικά οι ενδυμασίες των χωριών της περιοχής Μέσης με τις ενδυμασίες των χωριών της περιοχής Λευκίμμης, πιο «φανταχτερές», με ζωνηρά χρώματα και πλούσια διακόσμηση³³.

32. Βλ. την παρατήρηση στο χρο από τους Γαρδελάδες: «Μορφολογικά η φορεσιά και η καθημερινή και η γιορτινή τόσο των πιο εύπορων γυναικών όσο και των πιο φτωχών δε διαφέρει καθόλου. Εκείνο που κάθε φορά διαφέρει είναι η ποιότητα του υφάσματος καθώς οι πιο φτωχές κατασκεύαζαν τα ρούχα τους από πιο ευτελή υφάσματα. Για παράδειγμα έπαιρναν πιο φτηνό βελούδο για το σιγκούνι τους, ενώ έφτιαχναν το τζιπούνι τους από σατέν αντί από βελούδο. Επίσης οι πιο φτωχές διακοσμούσαν τα γιορτινά τους ρούχα με δεύτερης ποιότητας χρυσογάιτανο» (Γαρδελάδες). Επίσης: «Οι περισσότεροι κάτοικοι είχαν μέτρια οικονομική κατάσταση, φυσικά υπήρχαν ορισμένες πιο εύπορες, αρχοντικές οικογένειες, των οποίων τα ενδύματα διέφεραν όχι τόσο ως προς τον τρόπο κατασκευής όσο κυρίως ως προς τα υλικά της κατασκευής τους. Έτσι αντί για βαμβάκι χρησιμοποιούσαν το μετάξι κ.λπ.» (Συνιές). Στο ίδιο χρο: «Το βελέσι από λινάρι το χρησιμοποιούσαν οι πιο φτωχές γυναίκες και κατασκεύαζαν μόνες τους το ύφασμα. Αντίθετα ο αρπακάς ήταν ύφασμα που οι γυναίκες αγόραζαν από την πρωτεύουσα του νησιού».

33. Παραθέτω ενδεικτικές παρατηρήσεις των συλλογών σχετικές με την τυπολογία των ενδυμασιών: «Η ενδυμασία των γυναικών δεν είναι η αυτή εις όλα τα χωριά της νήσου Κερκύρας, αλλά διακρίνομεν δύο κυρίους τύπους: 1ον τον τύπον που απαντά εις το βόρειον μέρος και 2ον τον τύπον που απαντά εις το νότιον μέρος. Αλλά και στα χωριά του βορείου συγκροτήματος η ενδυμασία δεν είναι εντελώς ίδια. Υπάρχουν ωρισμένες διαφορές». (Άνω Κορακιάνα). «Στην Κέρκυρα ειδικότερα παρόλο που είναι μικρή γεωγραφικά, 614 τ.χ., συναντάμε τέσσερις πέντε διαφορετικούς τύπους ντυσίματος και ιδίως γυναικών. Αυτό δικαιολογείται, γιατί η γυναικεία ενδυμασία πριν τη βιομηχανική εξέλιξη ήταν περισσότερο οικιακή τεχνη και λιγότερο εργαστηριακή» (χωριά του Όρους). «Πρό-

Θα έλεγα ωστόσο -και αυτό βρίσκεται στο κέντρο της ανακοίνωσής μου-, ότι η προσεκτική «ανάγνωση» των ενδυμασιών στην κατά τόπους παρουσίασή τους μας δείχνει ότι στην Κέρκυρα δεν συναντούμε ακριβώς διάφορους τύπους ενδυμασιών (με εξαίρεση την ιδιόμορφη, με στεριανή προέλευση, ενδυμασία της Γαρίτσας, που εκφράζει άλλα ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα)³⁴, αλλά, παραλλαγές ενός και του αυτού τύπου γυναικείας ενδυμασίας με φουστάνι ή φούστα (κατά τη γνωστή κατάταξη της Αγγ. Χατζημιχάλη)³⁵ με επιμέρους ιδιαιτερότητες (και ονοματολογικές διαφορές) στην ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια, -εκτός βέβαια από τις διαφορές που χαρακτηρίζουν γενικά τις παραδοσιακές ενδυμασίες στις ελληνικές, και όχι μόνο, κοινότητες, ανάλογα με την κοινωνική κατάσταση (ηλικία, παντρεμένες-ανύπαντρες) και την περίσταση της ένδυ-

πει να τονίσουμε ότι ...η φορεσιά της Κέρκυρας από χωριό σε χωριό παρουσιάζει ορισμένες διαφορές...που δίνουν μια εικόνα της διαφορετικής αισθητικής αντίληψης που επικρατούσε» (Γαρδελάδες), αν και στο χωριό για το ίδιο χωριό σε σχέση με τα απολύτως γειτονικά του η παρατήρηση ότι «η παραδοσιακή φορεσιά δεν παρουσιάζει εξαιρετικές και σημαντικές διαφορές από τον τρόπο με τον οποίο φορέθηκε στα γύρω χωριά. Αρκετές διαφορές παρουσιάζει βέβαια με τη φορεσιά της νότιας Κέρκυρας, η οποία παρουσιάζεται περισσότερο στολισμένη και φανταχτερή». Σχετικές παρατηρήσεις βλ. και στα χωριά του ΣΛΠΑ, ενδεικτικά π.χ. στο αρ. 775 (Γαστούρι), όπου: «Η αμφίεσις της κερκυραίας χωρικής διαφέρει κατά περιοχάς. Έχομε 4 διαφορετικά συστήματα».

34. Ο ενδυματολογικός τύπος που φορέθηκε στο χωριό Λυκούρσι (Γαρίτσα) κατά την Αγγ. Χατζημιχάλη, *Ελληνικάί Εθνικάί ενδυμασίαι*, ό.π., σ. 25, «δεν ανήκει εις τους τύπους των κερκυραϊκών ενδυμασιών, αλλά ανάγεται εις τους της Β. Ηπείρου, γενικώτερον δε εις τας ενδυμασίας των κτηνοτροφικών πληθυσμών της ηπειρωτικής Ελλάδος. Οι κάτοικοι του Λυκουρσίου, χωριού κειμένου άνωθεν των Αγίων Σαράντα, διεσκορπίσθησαν μετά την καταστροφήν του Λυκουρσίου υπό των Τούρκων (1878) εις Κέρκυραν και Λευκάδα. Αρκετοί εξ αυτών εγκατεστάθησαν εις μικρόν τμήμα της Γαρίτσας, προαστείου αμέσως συνεχομένου με την πόλιν της Κερκύρας. Εις την νέαν αυτών πατρίδα την Κέρκυραν, οι ολίγοι Λυκουρσιώτες, ένθα και σήμεραν παραμένουν, μετέφερον και την παλαιάν αυτών ενδυμασίαν, την οποίαν αι γυναίκες εξηκολούθουν φέρουσαι και προ ολίγων εισέτι ετών». Εξάλλου σε μια μελλοντική πλήρη πραγμάτευση των ενδυμασιών της Κερκύρας θα πρέπει να συμπεριληφθούν και τα κατά τα δυτικά πρότυπα κοστούμια της πόλης της Κέρκυρας (κατά χρονική πάντοτε περίοδο), που συμπληρώνουν την ενδυματολογική εικόνα του νησιού.

35. Βλ. και Ιω. Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978), σ. 15, όπου το βελέσι, το άμπιτο και η σάρτζα της Κέρκυρας κατατάσσονται στα αναγεννησιακά ενδύματα, είναι φούστες που προέρχονται από φουστάνια που έχασαν το «κορμί» τους στα νεώτερα χρόνια.

σης (καθημερινή, γιορτινή, γαμήλια). Τα σημεία αυτά στα φοιτητικά χειρόγραφα έχουν, στο μέτρο του δυνατού, ιδιαίτερα προσεχτεί.

Από την εφηβεία στην ωριμότητα

Οι πληροφορίες που αφορούν την ένδυση των μικρών και των εφήβων κοριτσιών είναι περιορισμένες³⁶. Τα σημεία που παρατηρώ ως αξιοπρόσεκτα είναι ότι:

(α) Τα μικρά κορίτσια -στον αιώνα μας και πριν από το μεγάλο πόλεμο- δεν φορούν ντόπια σχήματα, δεν παριστάνουν ενδυματολογικές μικρογραφίες των μεγάλων, αλλά ντύνονται με τις βέστες, φορεματάκια κατά τον τρέχοντα ευρωπαϊκό συρμό.

(β) Αν και έτσι φαίνονται να προετοιμάζονται -θα λέγαμε δοκιμαστικά- για την εγκατάλειψη των παραδοσιακών ενδυμάτων και την αποδοχή της ευρωπαϊκής μόδας, εντούτοις το πέρασμα στην πρώτη νεότητα και στην ηλικία γάμου -που δεν πρέπει να ήταν αυστηρά καθορισμένη- αντιμετωπιζόταν ως σημαντικό διαβατήριο γεγονός -όχι μόνο προσωπικό αλλά και κοινωνικό-, που αφορούσε ολόκληρη την κοινότητα και που, για να γνωστοποιηθεί, επέβαλλε στη νέα, πριν οριστικά προχωρήσει στον ενεργό πληθυσμό του χωριού της και αναλάβει ρόλους συζύγου και μάνας, να περάσει σε μian εμφανή ενδυματολογική -κατά την παράδοση ακόμη- μεταλλαγή: έπρεπε να φορέσει τα «χωριάτικα»³⁷. Έτσι η φυσική

36. Για την παιδική ένδυση γενικά βλ. την εργασία της Κωνσταντίνης Μπάδα-Τσομώκου, *Ενδυματολογικοί κώδικες της Παιδικής - Νεανικής Ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο*. Παν/μιο Ιωαννίνων, Επιστ. Επετ. Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη», Παράρτ. αρ. 48, Ιωάννινα 1993.

37. Παραθέτω ορισμένες μαρτυρίες: «Όταν οι κοπέλλες ήταν μικρές μέχρι 17-18 χρονών ήταν ντυμένες με φορέματα απλά, τις 'βέστες' ή 'καράκους', μακρούς αρκετά κάτω από τα γόνατα, κλειστά στο λιμό, πλατιά και με μακρύ μανίκι. Οι 'καράκοι' αυτοί γίνονταν συνήθως από αλατζά... Στο κεφάλι φορούσαν μαντήλι δεμένο κάτω από το σαγόκι χρώματος συνήθως άσπρου. Τη γιορτή, το φόρεμα ήταν από καλύτερο ύφασμα αλλά πάντοτε σκούρο χρώμα. Και το μαντήλι επίσης γιορτινό. Οι κάλτσες συνήθως μαύρες... Όταν γίνονταν 18-19 χρονών φορούσαν τα 'χωριάτικα': Αυτή την ενδυμασία, για να την πρωτοφορέσουν, έπρεπε να πάνε σε μια χαρά, σε γάμο ή αρραβώνιασμα κ.λπ. Η μόνη διαφορά που είχε από την έγγαμο γυναίκα ήτο ότι αντί να έχει πολλά κοσμήματα, είχε μόνον μια μικρή και ψιλή καδίνα ή το πολύ πολύ μια σπίλα» (Ανω Κορακιάννα). «Τα μικρά κορίτσια φορούσαν φορέματα λινά, υφασμένα στον αργαλειό που ονόμαζαν κότολα. Τα φορέματα αυτά ήταν χοντρά και σε μπλε ή μαύρο χρώμα» (Συνιές). «Οι νέες άρχιζαν να φορούν την τοπική ενδυμασία γύρω στα δεκαπέντε τους...» (Γαρδελάδες). Προσθέτω και την

ηλικία παραμεριζόταν (ενδυματολογικώς), για να δοθεί στο εξής, και σταθερά, το προβάδισμα στην προβολή της κοινωνικής ηλικίας και μέσω της παραδοσιακής ενδυμασίας.

(γ) Οι διαφορές ανάμεσα στην ενδυμασία της ανύπαντρης Κερκυραίας και αυτήν της παντρεμένης αφορούν, κυρίως, το χρυσοκεντημένο πεσελί, τον πολύπλοκο κεφαλόδεσμο, και τα πολυάριθμα κοσμήματα, τα οποία πρωτοφορούσε η δεύτερη ως νύφη οδηγώντας τη διαδικασία της ένδυσης σε μια θεαματική κορύφωση (εικ. 1), για να αρχίσει αμέσως μετά, σταδιακά, η διαδικασία της αφαίρεσης και του αποχρωματισμού, που πορεύεται μαζί με τη βιολογική παρακμή (εικ. 2, 4, 14-20).

Στην ύπαιθρο η γυναίκα -σε μια αξιοπρόσεκτα μεγάλη διάρκεια για ένα νησί, όπως η Κέρκυρα, με ισχυρούς τους διαύλους επικοινωνίας της πολυάνθρωπης πόλης-κέντρου με την Ευρώπη των αστικών τρόπων-, επιμένει -συχνά και μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο- να πειθαρχεί και να αποδέχεται τα παραδοσιακά ήθη του τόπου, που εκφράζονται πλαστικά στα έθιμα, κι η φορεσιά εδώ, ως ένα ισχυρό έθιμο αντιμετωπίζεται, η χρήση της τηρείται ως μέρος -ή και ως συνισταμένη- των εθιμικών υποχρεώσεων της γυναίκας προς την κοινότητα.

Η ενδυμασία της παντρεμένης

Ο βασικός κορμός της ενδυμασίας της παντρεμένης Κερκυραίας, - όπως προκύπτει από τη μελέτη των χειρογράφων στο Λ.Α.Π.Ι., τα οποία επιβεβαιώνουν τα γνωστά δημοσιεύματα, αλλά και επιβεβαιώνονται από αυτά-, αποτελείται από:

(α) εσωτερικά ενδύματα, όπως: η μπουστίνια (ο στηθόδεσμος), η βράκα, η μάγια (ονομασία της φανέλας), το πουνκάμισο, το κότολο (το μεσοφόρι),

(β) εξωτερικά ενδύματα, όπως: η μπροστούρα (η τραχηλιά), το τζιπούνι, το πεσελί (ή αντ' αυτού το σιγκούνι και η μανικωτή), το βελέσι (η φούστα), η ποδιά, το ζωνάρι, το σάλι,

(γ) υποδήματα, όπως τα ντόπια τσαρούχια και ορισμένα κατά τον ευρωπαϊκό συρμό,

(δ) καλύμματα του κεφαλιού, με πρωτεύουσα τη χρήση της μπόλιας,

πληροφορία από το Γαστούρι για τις διακοσμητικές κορδέλες πάνω στην ποδιά της κοπέλας, που σήμαιναν ότι είχε αποδεχθεί την είσοδό της σε ηλικία γάμου και το γνωστοποιούσε: «Οι 'κορδέλλες' είναι πολύχρωμες κορδέλλες ραμμένες πάνω στην ποδιά και δείχνουν τις προξενιές, όσες περισσότερες κορδέλλες έχει, τόσες προξενιές είχε δεχτεί».

- (ε) κοσμήματα,
(στ) απαραίτητα εξαρτήματα.

Με εξαίρεση το πεσελί -που προσφερόταν, σχεδόν πάντοτε, ως δώρο του γαμπρού προς τη νύφη-, όλα τα άλλα βασικά ενδύματα -και πολλά κοσμήματα- αποτελούσαν μέρος της προίκας της γυναίκας, όπως επιβεβαιώνουν όχι μόνο οι προφορικές μαρτυρίες αλλά και προικοσύμφωνα της εποχής³⁸.

38. Παραθέτω εδώ απόσπασμα από προικοσύμφωνο του έτους 1900 από το χωριό Σπαρτύλας (το προικοσύμφωνο –κατά τη συλλογέα Καλλιόπη Αθηναίου- ήταν κατά το έτος 1982 στην κατοχή του Χαρίλαου Αθηναίου από τις Συνιές του Όρους):

«Εν Σπαρτίλλα τη 30η Ιανουαρίου του έτους χιλιοστού εννιακοσιοστού (1900)..... Η διαλειφθείσα Μαργέτα Τσιώλη... παρέχει την μητρικήν αυτών άδειαν εις τον ειρημένον Σπυρίδωνα Αθηναίον να ευλιγηθεί ως νόμιμον σύζυγον αυτού την θυγατέρα αυτής Ευσταθία Ζερβού πατρός Ευσταθίου επικαλεσάμενη δε την θείαν αρωγήν...δίδει την εξής προίκα.

»Στρώματα δύο, πήχεων 22 έκαστον διπλαρένια με τρία προσκεφάλαια, περιβεβλημένα με τας ντεμέλας των πλήρη μαλλίου δεκάκια δεκαέξ. Σενδόνια 6 τρία κίτρινα και ένα μπουχασένιο και ένα σενδόνη λίνινο της αξίας δρχ 20 και μίαν κουβέρταν της αξίας δρχ 25 εν εφάπλωμα της αξίας δρχ 30, κούρκιδα μάλλινα τρία, υποκάμισα δεκαεννέα εξ ων τα μιν εννέα εντόπια εξ κίτρινα και τέσσερα μπουχασένια. Τσιπούνια δώδεκα μάλλινα βαμμένα και δύο ρούχια, καβιάδα δώδεκα και δύο καμιζιόλες ρούχινες, βρακόματα δώδεκα, εννέα σάρτζες και τρία μουσελένια και εν εκ μετάξης της αξίας δρχ 100, εμβόλιες δώδεκα, μέρζες βαμβακένιες εννέα, ζωνάρια εννέα μάλλινα βαμμένα και τέσσαρες φασκιές, σκαλτσούνια μάλλινα ζεύγη επτά και βαμβακένια ζεύγη δύο, μεσάλια τρία και τέσσερα τραπεζομάνδηλα, εν κιβώτιον κάρυνον της αξίας δρχ. 30. Δώδεκα γύρους χρυσάφι του λαιμού της αξίας δρχ 60, δύο ενώτια χρυσά, εν του στήθους και δύο των χειρών της αξίας δρχ 30...».

Χρήσιμο για μια ενδεικτική και μόνο σύγκριση των ενδυματολογικών αναφορών θεωρώ το προικοσύμφωνο του έτους 1917 από τις Συνιές (και αυτό στο χφο της φοιτήτριας Καλλιόπης Αθηναίου):

«...Εν τη θέσει Πόρτα της περιφέρειας του χωρίου Σινιών, σήμεραν 24 του μηνός Νοεμβρίου του 1917 έτους, ημέραν παρασκευήν. Ενώπιον εμού του προσληφθέντος ενταύθα συμβολαιογράφου Μαργαρίτου Θεόδοτου... την προίκαν ταύτην για τα ακόλουθα:

Στρώμα πλήρες ερίου εν όλω λίτρας ιονικάς 70

4 προσκεφάλαια πεπληρωμένα εξ ερίου

1 εφάπλωμα πλήρες βάμβακος

3 κούρκιδα μάλλινα

Σινδόνια 8 εξ ων 6 λινobάμβακος και δύο εκ βαμβακερού υφάσματος

σάρτζες 6 μάλλινες

Βελέσια 5 εξ ων εν λευκόν και 4 μελανά

Παραθέτω εδώ ένα μικρό χαρακτηριστικό απόσπασμα από περιγραφή που κατέθεσε γραπτή στο τοπικό ιδίωμα (και έτσι περιλαμβάνεται στο σχετικό χειρόγραφο) μια ηλικιωμένη πληροφορήτρια από την ορεινή περιοχή Συνιές για τη σειρά με την οποία φορούσαν τα ρούχα τους:

«Τώρα θα μιλήσουμε έπως ντυνόμαστε. Εβάναμε πρώτα πρώτα τις μπουστίνες, τις μάγιες, έπειτα το ποκάμισο, κατόπι το τζιπούνι και ύστερα το ασπροβέλεσο και κατόπι το βελέσι και ύστερα το πετάρι και τη μανικωτή, και οι πιο πλούσιες ήχαν πεσελιά και καμία καρφίτσα ή και σπίλες και τις καρφώνανε στο πέτο τους»³⁹.

Υποκάμισα 12 εξ'ων 6 εκ λινόβάμβακος και τα έτερα βαμβακερά

Καμιζιόλες με χειρίδες 8

Τσιπούνια εννέα άνευ χειρίδων

Εμβόλιες 14

Κάλτσες ζεύγη

Γαϊτάνες 8

Ζώνες 12

Προσόψια 7 λινόβάμβακος

Τραπεζομάνδηλα (μεσάλια) 2 βαμβακερά και εν εκ

Περικεφαλίδες (καγιούρια) 3 και

Μιαν ματιοθήκην καρίνην προς φύλαξιν του ειρημένου ματισμού...»

39. Προσθέτω ακόμη την περιγραφή της ετοιμασίας της νύφης στους Γαρδελάδες: «Η νύφη από την προηγούμενη μέρα πλενόταν και λουζόταν προσεχτικά. Χρησιμοποιούσε σαπούνι πράσινο ελαφρά αρωματισμένο. Την άλλη μέρα το πρωί με τη βοήθεια της μητέρας της έφτιαχνε τον κόκορο, τη μέριζα και τα μαλλιά της. Τα ρούχα της νύφης είχαν πλυθεί, σιδερωθεί και διπλωθεί προσεχτικά από τις προηγούμενες ημέρες και τα είχαν φυλάξει με φύλλα δάφνης και μυρτιάς, για να είναι αρωματισμένα. Αργότερα στο σπίτι της νύφης έφτανε η στολίστρα με το φιόρι και κοπέλλες και γυναίκες του χωριού. Όλες μαζί έντυναν τη νύφη τραγουδώντας πρώτα μια και έπειτα όλες μαζί, γυρίζοντας ολόγυρα από τη νύφη: 'Τση νύφης μας τση πρόπεται / καδίνα με ρολόι, / γιατί 'ναι από ψηλή γενιά / κι από μεγάλο σόι. / Άστα, νύφη μου, κι άλλαξε / και νίψου το με γάλα, / γιατί ο γαμπρός αρίβαρε / και καρτερεί στη σκ'αλα. / Άστα, νύφη, προσκύνησε / δεξιά σου και ξερβά σου / και παραδώσου τα κλειδιά, / να πα να βρεις δικά σου'. Αφού τελείωναν το ντύσιμο της νύφης, της περνούσαν στο λαιμό και στα χέρια τα διάφορα στολίδια και της έπλεκαν περίτεχνα την καδίνα στο πέτο. Στο τέλος η νύφη σηκωνόταν όρθια και η στολίστρα της έβαζε το φιόρι στο κεφάλι. Στη συνέχεια με τη συνοδεία βιολιών έπαιρναν τη νύφη στην εκκλησία τραγουδώντας: 'Σήμερα λάμπει ο ουρανός / σήμερα λάμπει η μέρα / σήμερα στεφανώνεται / αϊτός την περιστέρα'». Προσθέτω και τη λογοτεχνική περιγραφή του Κωνστ. Θεοτόκη στο διήγημά του «Αγάπη παράνομη» (στη συλλογή «Διηγήματα (Κορφιάτικες ιστορίες)», 1906) για τη νυφιάτικη φορεσιά: «Τα λαμπρά της φορέματα άστραφταν. Το στήθι της ήταν σκεπασμένο με χρυσά στολίδια, στηθοβέλονα, άλυσους, άστρα, σταυρούς, κουμπιά, τόσο

Όλα τα παραπάνω ωστόσο διαφέρουν, ορισμένες φορές, όπως είπα ήδη, κατά τόπους και ως προς την ονοματολογία και ως προς την κατασκευή (και τους χρωματισμούς) και ως προς τη χρήση (ορισμένων μάλιστα μπορεί και να μην υφίσταται σε όλα τα χωριά). Εξάλλου στα περισσότερα χφα οι διαφορές της καθημερινής από τη νυφική και τη γιορτινή ενδυμασία παρουσιάζονται σε επιμέρους κεφάλαια.

Θα κάνω στη συνέχεια σύντομες παρατηρήσεις, για ορισμένα από τα μέρη της ενδυμασίας, τη μορφολογία και την κοινωνική τους λειτουργία, στηριγμένη στις «ειδήσεις» από τα χφα, οι οποίες εμπλουτίζουν τις ενδυματολογικές-λαογραφικές γνώσεις μας, αλλά και δημιουργούν νέα ερωτήματα, προκαλώντας σε ένα επιστημονικό «ξανακοίταγμα» των ενδυμασιών της κερκυραϊκής υπαίθρου, που ελπίζω να γίνει μελλοντικά.

Από τα εσωτερικά ενδύματα θα σχολιάσω τη *μπουστίνα*⁴⁰.

που λίγο εφαινότουν το λευκότατο πανί της μπροστούρας της...κι άφηνε γυμνόν τον άσπρο λαιμό της που τον επλούμιζαν γύρες ψιλού χρυσαφιού και χοντρά κόκκινα κοράλια. Στο κεφάλι εφορούσε μεταξωτή κάτασπρην μπόλια, που διπλωμένη με τέχνη εχυνότουν πισώπλατα αφήνοντας όλο το πρόσωπο ελεύτερο. Τα μαλλιά της ήταν πλεγμένα με μέρζες, και ντυμένα με μαγναδωτά κίτρινα καγιούρια, είταν δεμένα με γαϊτάνια και με κορδέλες πολυχρώματες γύρου στο κεφάλι της ορθά, κ' εφορούσε κιόλας βελουδένιο πεσελί γιοφυλί, ξομπλιασμένο με κεντίσματα χρυσά πλουσιότατα και φουστάνι μεταξωτό βαβυλάτο στο χρώμα, που κυματίζοντας τής εκατέβαινε φουντωμένο ως τα στραγάλια, κ' είχε στα χέρια της δαχτυλίδια και φιγαρόνια πολλά».

40. Εξάλλου το κάτω εσώρουχο συναντάται με τις ονομασίες *βράκα* (Γαρδελάδες), *βρακώματα* (χωριά του Όρους), *σώβρακο* (Ρόδα και Μαγουλάδες). Είναι ένα ένδυμα μάλλον γιορτινό, δεν έχει γενικευμένη χρήση για λόγους κυρίως πρακτικούς: «Όταν μια γυναίκα δούλευε όλη μέρα στα χωράφια ή τσ' ελιές ή όταν είχε να προβατήσσει δυο ώρες, για να πάει στο κτήμα φορτωμένη με γιομάρια ξύλα, φαϊ, ξέστες με νερό, δεν ήταν εύκολο να σταματάει τη δουλειά ή τη στράτα της και να βρίσκει κρούμματα, για να κάνει το ψιλό της. Γι' αυτό εκεί που δουλεύαμε ορθές, όπως ημάστενε, ανοίγαμε λίγο τα πόδια μας...» (Μαγουλάδες).

Η *φανέλα* φοριέται στους Μαγουλάδες, τους Γαρδελάδες, στα χωριά του Όρους (Άνω Κορακιάνα, Συνιές), όπου ονομάζεται *μάγια* (από άσπρο δίμιτο πανί για το καλοκαίρι, - αντίθετα η Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 24, την περιγράφει ως μάλλινη) και *φανέλα τσούκρινη* (από μαλλί για το χειμώνα). Δεν αναφέρεται στα χφα από τη Ρόδα, το Γαστούρι και τη Λευκίμμη. Παραθέτω την περιγραφή από τους Μαγουλάδες: «Φοριόταν πάνω από την μπουστίνα. Ήταν φτιαγμένη με βελόνες στο χέρι, με μανίκια ή χωρίς. Με μανίκια για τις ηλικιωμένες χωρίς μανίκια για τις ανύπαντρες. Ήταν φτιαγμένη από βαμβακερό ή από μαλλινοβάμβακο. Ανακάτευαν μια κλώνα μαλλί και μία βαμβάκι, που το έκαναν κουβάρι

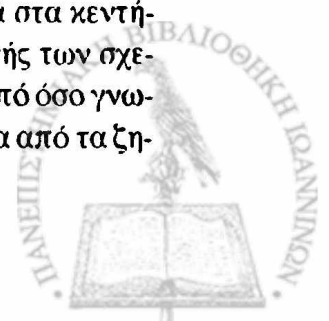
Η λευκή μπουστίνα, ως στηθόπανο κατάσαρκα φορεμένο, παρουσιάζεται ως απαραίτητο ένδυμα στη Ρόδα (από ύφασμα λινό), τους Μαγουλάδες (από καμπρί ή περκάλι), τους Γαρδελάδες (με διακοσμητική δαντέλα), τις Συνιές (από ποπλίνα, με κεντήματα) και γενικά τα χωριά του Γύρου και του Όρους. Αναφέρεται σε όλα τα σχετικά χειρόγραφα και δίνονται και φωτογραφίες της (εικ. 3): «Είναι ένα παραλληλόγραμμο ύφασμα

και το έπλεκαν μαζί. Το μαλλί ήταν 'αρνοπόκι': 'Το αρνοπόκι ήταν μαλλί που το βγάναμε όταν κουρεύαμε τα αχρόνιαγα προβατάκια και ήταν πολύ μαλακό'. Η φανέλλα είχε πάντα μεγάλο ντεκολτέ: 'Τήνε πλέκαμε δυο βελόνες ορθές και δυο ανάποδες, για να στέκει ωραία στο σώμα και να μην πλαταίνει'. Βλ. και την πληροφορία από τις Συνιές: «...εβαστάγαμε και τσι φανέλλες τσι τσούκνινες άμα έκανε το πολύ το κρύο τσου χειμώνες. Άλλες τσι βαστάγανε και το καλοκαίρι που εδουλεύανε στους ήλιους, για να μη πελαώνουν στον ιδρω. Τσι φανέλλες τσι τσούκνινες τσι εκάναμε από μαλλί, μοναχές μας, και εκάναμε και για τσους άντρες μας...».

Το πουκάμισο, βαμβακερό το καθημερινό, μεταξωτό ή «μπουχασένιο» το γιορτινό, ονομάζεται και ρουτί (χωριά του Όρους, Μαγουλάδες, η λ. μας παραπέμπει στην Ήπειρο), και ποκαμίσα (Γαστούρι). Αν και οι περιγραφές της κοπής και ραφής (με σούρες στο λαιμό και τα μανίκια), το κατατάσσουν στην κατηγορία των πουκάμισων με δυτική αναγεννησιακή προέλευση, αξιοπρόσεκτη είναι η πληροφορία από τις Συνιές ότι στα νεώτερα χρόνια οι σούρες στη λαιμόκοψη (βασικό γνώρισμα του πουκάμισου σε όλο το νησί, που το έκαναν «να πέφτει μπόλιχο», Γαρδελάδες) καθώς και στα μανίκια καταργούνται -ιδιαίτερα στο καθημερινό-, ενώ το μήκος του αυξάνει ως τα γόνατα με επακόλουθο την εγκατάλειψη του μεσοφοριού.

Το μεσοφόρι ονομάζεται κότολο (Μαγουλάδες, Γαστούρι), μεσοροκέτο (Γαρδελάδες), και ασπροβέλεσο (Ρόδα), όταν έχει χρήση κατεξοχήν επίσημη (Η Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 24, ονομάζει το ίδιο ένδυμα σοκότελο ή κοτελί στη Βόρεια Κέρκυρα, ροκέτο στη Λευκίμμη).

Στο χφο από τα χωριά του Όρους διαβάζουμε ότι «πάνω από το ποκάμισο απαραίτητα έβαζαν το ασπροβέλεσο με την επίσημη στολή και σπάνια με την καθημερινή...από λεπτό ύφασμα άσπρο αγορασμένο στην πόλη, στο στρίφωμα είχε δαντέλα που όταν χόρευαν και σηκωνόταν το μεταξοβέλεσο φαινόταν». Τη διαφορά καθημερινού-γιορτινού βλ. στο χφο από τους Μαγουλάδες: «[Το καθημερινό] ήταν λινό, λινοβάμβακο, φτιαγμένο στον αργαλειό, ένα κλωνί βαμβάκι και ένα κλωνί λινάρι ή 'μπαμπαζίνα' και για γιορτινό καμπρί ή περκάλι. Το γιορτινό και το νυφιάτικο στον ποδόγυρο είχε δαντέλλα αγορασμένη πλάτους πέντε δαχτύλων, που λεγόταν 'ρεκάμο', δηλαδή κότολο με ρεκάμο. Μπορεί η δαντέλλα να ήταν και κοφτή πάνω στο ίδιο ύφασμα. Το μήκος του έφτανε μέχρι κάτω από το γόνατο». Δεν έχουμε όμως σε κανένα από τα χειρόγραφα διεξοδική αναφορά στα κεντήματα των λευκών εσωτερικών ενδυμάτων, τα μοτίβα τους, τον τρόπο επιλογής των σχεδίων, τις βελονιές, τη σημασία τους, τους συμβολισμούς τους, αλλά ούτε και από όσο γνωρίζω σε άλλο δημοσιευμένο κείμενο αυτά παρουσιάζονται, αποτελούν έτσι ένα από τα ζητούμενα της ενδυματολογικής έρευνας.

από μπαμπακέλα χρώματος λευκού. Κάλυπτε και συγκρατούσε το στήθος. Έδενε μπροστά με τρεις τέσσερις λουρίδες ή κούμπωνε, και πάλι εμπρός, με 5-6 κουμπάκια. Στους ώμους είχε μικρές τιράντες, για να συγκρατείται καλύτερα» (Γαρδελάδες)⁴¹.

Αντίθετα δεν έχουμε αναφορά της στο Γαστούρι, τη Λευκίμμη και την Κάτω Παυλιάνα, όπου κατάσαρκα φοριέται το πουκάμισο, ενώ εκεί μπουστίνα ονομάζεται το εξωτερικό λευκό μεταξωτό ενδυματολογικό εξάρτημα, που καλύπτει, εν είδει τραχηλιάς, το μπούστο και διεκπεραιώνει ρόλο κυρίως κοσμηματοθήκης, αφού πάνω της κρέμεται η πλειονότητα των στολιδιών (εικ. 1)⁴²: «...Είχε τετράγωνο σχήμα και ήταν γεμάτη δαντέλες, πίσω έχει πολύ στενές μπρετέλες που σταυρώνονται και μετά δένονται μπροστά. Είναι άσπρο ύφασμα που πηγαίνει πάνω από την ποκαμίσα... Πάνω στη μπουστίνα πήγαιναν καρφίτσωμένα όλα τα κοσμήματα όπως οι καδένες και οι σπίλες» (Γαστούρι).

Αυτή η εξωτερική τραχηλιά -με ανάλογα χαρακτηριστικά- υπάρχει με την ίδια χρήση και στις ενδυμασίες της βόρειας Κέρκυρας (εικ. 4), με άλλες όμως ονομασίες: *μπροστούρα* (Ρόδα, Μαγουλάδες, χωριά του Όρους), *μπροστούρι* και (παλαιότερα) *καμιζότο* (Άνω Κορακιάνα), *πέτο*

41. Βλ. άλλες αναφορές: «*Βάναμε και μπουστίνες. Δεν είχανε τιράντες και κλειούσανε μπροστά στο πέτο με έξι κομπιά*»(Ρόδα). Επίσης: «*Τη μπουστίνα την εβάναμε στο πέτο από μέσα από το ποκάμισο. Είχε δύο λουρίδια, για να στέκει, και την εβάναμε χειμώννα-καλοκαίρι. Τήνε κλειούσαμε με κομπιά ή και με λουρίδια*» (Συνιές). «*Επαιζε το ρόλο του σημερινού στηθόδεσμου. Έμοιαζε περισσότερο μ' ένα κοντό γιλέκο. Είχε τιράντες, σούρα στο σημείο κάτω από οι στήθος και έδενε πίσω συνήθως ή μπροστά, με κουμπιά ή κορδόνια. Γινόταν από άσπρο ύφασμα, καμπρί ή περκάλι ή πιο χοντρό βαμβακερό. Το έραβε η μοδίστρα με μηχανή χειροκίνητη*» (Μαγουλάδες). Πρβλ. τη μαρτυρία στο χφο 1849 του ΣΛΠΑ (Άνω Κορακιάνα), όπου για το στηθόδεσμο δίνεται και η ονομασία *τζιπουνάκι*: «*Από μέσα εφόρουν το τζιπουνάκι ή στηθόπανο, με μάννες (δηλαδή τιράντες)...*».

42. Βλ. και άλλες σχετικές αναφορές: «*Μετά (πάνω από την πουκαμίσα) φορούσαν τις μπουστίνες, δηλ. ένα πολύ λεπτό και απλό ένδυμα, το οποίο χρησιμοποιούσαν για να πιέζει την κοιλιά και να κρατάει το στήθος και έτσι να φαίνονται περισσότερο λεπτές*» (Κάτω Παυλιάνα). Πρβλ. και την περιγραφή στο χφο αρ. 775 (Γαστούρι) του ΣΛΠΑ: «*Πάνω από το ποκάμισο φοριέται η μπουστίνα, η οποία καλύπτει το εμπρός μέρος του άνω κορμού. Σταυρώνει στην πλάτη με λινιές (λωρίδες) και δένει εμπρός στη μέση. Είναι κεντημένη, στολισμένη με δαντέλλες, πιετάκια κ. ά.*».

(Γαρδελάδες), *πετόνι* (χωριά του Όρους)⁴³, *πετάρι* (Συνιές)⁴⁴. Αξιοπρόσηκτη είναι ακόμη η μαρτυρία (στο χφο από τους Γαρδελάδες) για την κατ' εξαίρεση χρήση (τις καθημερινές μόνο) κίτρινου αντί λευκού πέτου στο χωριό Δουκάτες του Γύρου, παρά τη γενικευμένη χρήση του λευκού στα γειτονικά χωριά και το υπόλοιπο νησί.

Από τα εξωτερικά ενδύματα θα σχολιάσω το *τζιπούνι*, το *πεσελί* και το *βελέσι*⁴⁵:

43. Βλ. την ίδια ονομασία στο χφο 1265 του ΣΛΠΑ (χωριό Πάγοι).

44. Παραθέτω σύντομες αναφορές: «[τη μπροστούρα] τη στερέωναν στο τζιπούνι με χρυσόκομπα» (χωριά του Όρους). «*Τήνε φτιάχναμε με πιέτες. Τήνε βάναμε στο πέτο και τήνε σιγουράραμε από το τζιπούνι με σφίγγλες*» (Ρόδα). «Άσπρο ύφασμα που φοριόταν πάνω από το πουνκάμισο ως ιδιαίτερο κάλυμμα του στήθους. Ήταν ντεκολτέ με μικρή σκισιά στη μέση. Η σκισιά κούμπωνε με ένα κουμπάκι και τις καλές μέρες κάρφωναν μια χρυσή καρφίτσα. Είχε πέντε ή έξι πιέτες από κάθε μεριά καλά σιδερωμένες. Στερεωνόταν με δυο μικρές παραμάνες ή σφίγγλες στις τιράντες του τζιπουνιού» (Μαγουλάδες). Πρβλ. και την περιγραφή στο χφο 1849 του ΣΛΠΑ (Ανω Κορακιάνα), όπου δίνεται η ονομασία καμιζότο: «Στο στήθος μπροστά έβαζον ύφασμα μεταξωτό με σουρά και κεντημένο, το καμιζότο ή μπροστούρι».

45. Σύντομα σημειώνω εδώ αναφορές στα λοιπά εξωτερικά ενδύματα:

Η *ποδιά* ή *ταβέρσα* (Ρόδα) ως γιορτινό ένδυμα, ή δεν χρησιμοποιείται στα χωριά του Γύρου και του Όρους (και αυτό είναι ένα βασικό στοιχείο διαφοράς από τις φορεσιές της Μέσης και της Λευκίμης, βλ. και τις εικόνες 14, 15, 16, 17), ή, όταν χρησιμοποιείται, γίνεται από το ίδιο ύφασμα με το βελέσι και είναι λίγο πιο κοντή από αυτό ως προς το μήκος. Είναι αντίθετα αναπόσπαστο στοιχείο της γαστουριώτικης γιορτινής φορεσιάς και της φορεσιάς της Λευκίμης και της Κάτω Παυλιάνας (εξαίρεση αποτελεί πάντως η χρήση της ποδιάς τις ημέρες της γιορτής στη νότια Κέρκυρα, δεν τη συναντούμε στα υπόλοιπα Επτάνησα, με διαφορές κατά τόπους ως προς το υλικό της κατασκευής της, μεταξωτή στο Γαστούρι, από τούλι στη Λευκίμμη. Βλ. ενδεικτικά αποσπάσματα από τα χφα: «Είναι από σκέτο μετάξι, εμπριμέ και κεντημένη από τόμπολο, μετρούσαν δηλαδή τις κλωστές...Φοριέται πάνω από το ροκέτο και καταλήγει σε φουντίτσες από την ίδια κλωστή...Πολύχρωμες κορδέλλες είναι ραμμένες πάνω στην ποδιά και δείχνουν τις προξενιές, όσες περισσότερες κορδέλλες είχε, τόσες προξενιές είχε δεχτεί» (Γαστούρι). «Μπροστά φορούσαν ποδιά, τούλι δηλαδή με φόδρα ροζ και κεντημένο με πολύχρωμες κλωστές» (Λευκίμμη).

Για το ζώσιμο της μέσης στα αγυριώτικα χωριά Μαγουλάδες, Γαρδελάδες και Ρόδα χρησιμοποιείται η *φασκιά* («ζωνάρι με πλάτος τρία δάχτυλα, που περνούσε δύο φορές γύρω από τη μέση της γυναίκας») μονόχρωμη, υφασμένη στον αργαλειό, διακοσμημένη «με χρυσό γαϊτάνι και πούλιες» (Ρόδα), «με σπίθες που αντιφέγγιζαν κάτω από το φως του ήλιου», και χρυσόγενμα, «με τα οποία έφτιαχναν διάφορα μοτίβα και σχέδια, όπως μικρά λουλούδια, γεωμετρικά σχήματα, ήλιους κτλ.» (Γαρδελάδες). Παραθέτω την περιγραφή

Το τζιπούνι (εικ. 5 και 6) ονομάζεται επίσης ρούχο (χωριά του Όρους), τσιμπούνι (Κάτω Παυλιάνα), κοτολί (Γαστούρι). Στα χφα επαληθεύονται οι γνωστές περιγραφές: «Είναι ένα είδος γιλέκου φτιαγμένου από μαύρη

από τους Μαγουλάδες: «Κάλυπτε τη φάσα του ροκέτου και τόνιζε τη μέση. Έδενε στο πλάι με ένα κουμπί ή μία παραμάνα. Φτιαχνόταν στον αργαλειό με μικρές σαΐτες και ψιλό χτένι με λιναρίσιο στημόνι ή βαμβακερό. Για υφάδι χρησιμοποιούσαν κλωστές μάλλινες, μεταξωτές ή βαμβακερές σε διάφορα χρώματα και γινόταν ένα πολύχρωμο κάθετο ριγέ με πούλιες και χρυσογάιτανο. Συνήθως αυτό το ριγέ επειδή απαιτούσε πολύ κόπο και χρόνο, για να φτιαχτεί, κάλυπτε μόνο μία φορά τη διάμετρο της μέσης, δηλαδή η μισή φασκιά ήταν ριγέ, αυτή που φαινόταν απέξω, και η άλλη μισή που έμπαινε πρώτη γύρω γύρω από τη μέση ήταν σκέτη βαμβακερή ή λιναρίσια». Σε ορισμένα χωριά του Όρους χρησιμοποιείται και το ζωνάρι από αρπακά, σατέν ή μετάξι: «Για να είναι σκληρό το ζωνάρι πολλές φορές έφτιαχναν βαμβακερό ζωνάρι, το οποίο έντυναν με σατέν ή μετάξι. Στερεωνόταν στη μέση με καρφίτσες, ενώ σπανιότερα είχε λουρίδες που κατέληγαν σε φούντες. Πάνω από το ζωνάρι, όταν αυτό ήταν μονόχρωμο και χωρίς κεντήματα, περνούσαν 'γορδέλλες', κορδόνια πλάτους 1 cm από βαμβακερό ύφασμα. Συνηθίζονταν σε κόκκινο χρώμα με μία μπλε ρίγα κατά μήκος και κατέληγαν σε φούντες» (Συνιές). Στο Γαστούρι της Μέσης αναφέρεται το χρυσοκίμερο και στη Λευκίμμη η ζώνη «μακριά και στενή, χρυσοκέντητη».

Εξάλλου οι πληροφορίες που κατέγραψαν οι φοιτητές για τα σκαρτσούνια (τις κάλτσες) είναι ελάχιστες. Αυτή η ανεπάρκεια παρατηρείται -για πολλούς λόγους- στις περισσότερες ενδυματολογικές μελέτες. Από λινάρι (Ρόδα), από βαμβακερό (Μαγουλάδες, χωριά του Όρους), από μετάξι για τις γιορτινές μέρες, ήταν έργα των γυναικείων χειρών, («[τις κάλτσες] τις έπλεκαν και τις έβαφαν μόνες τους»), ή αγορασμένες στα εμπορικά της πόλης, μαύρες (χωριά του Όρους), λευκές και κεντημένες στο πλάι, στο νότο (Γαστούρι, Κάτω Παυλιάνα). Παραθέτω απόσπασμα από την αναφορά στα σκαλτσούνια στους Μαγουλάδες: «Παίρναμε πέντε μικρές βελόνες και μία σκαλτσουνόροκα που ήταν ξύλινη και μακριά ίσα με μισό μέτρο, τη στερεώναμε στη μέση μας, στο ροκέτο. Είχε και μια τρύπα και βάναμε εκεί τη μία βελόνα. Και με τσ' άλλες τέσσερις κάναμε το στρογγύλεμα του σκαρτσουνιού. Κάθε μία που τελείωνε, έπαιρνε τη θέση τση στη σκαλτσουνόροκα. Και γινότανε ο κύκλος. Η σκαλτσουνόροκα μας ευκόλυνε, γιατί οι βελόνες ήταν μικρές και δεν μπορούσαμε να τσι βάλουμε κάτω από τη μασχάλη. Εμείς εδώ στ' Αγύρου δεν το ζάραμε να γυρίζουμε χωρίς σκαρτσούνια».

Ως υποδήματα φορούσαν τσαρούχια (Ρόδα), («τελατίνια» και «αρβανίτικα»), κόκκινα και τα δύο είδη (Συνιές), γοβάκια από δέρμα (Ρόδα), σκαρπίνια («για τσι γιορτάδες», Μαγουλάδες), ενώ οι πλούσιες «δεν χρησιμοποιούσαν τσαρούχια αλλά παπούτσια παρόμοια με τα σημερινά» (Συνιές), «εφτιάχνανε παπούτσια από λουστρίνι» (Μαγουλάδες), όλα αγορασμένα από τους τσαγγάρηδες των χωριών και της πόλης. Τα υποδήματα ήταν πάντοτε μαύρα, ενώ ξεχώριζαν τα υποδήματα στο Γαστούρι για τις διακοσμητικές κόκκινες «φιούμπιες» τους. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση ότι «οι γυναίκες στο Όρος δεν περπατούσαν ποτέ ξυπόλυτες ('απόδετες'), γιατί η 'ξυπολυσιά' ήταν άσεμνο πράγμα».

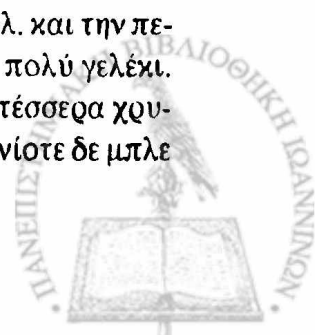
τσόχα. Στο πίσω μέρος καταλήγει σε τρεις πιετούλες, που τις έλεγαν 'κόν-
ξες'. Σε ορισμένα η μεσαία πιέτα είναι πιο μακριά, έτσι που να σχηματίζει
αιχμή» (Ρόδα)⁴⁶.

Όμως ως προς το χρωματισμό, το τζιπούνι παρουσιάζεται διαφορετι-
κό κατά τόπους, συναντάται, συνήθως, μαύρο ή γενικά σκουρόχρωμο
(μπλε, πράσινο, μωβ) στη βόρεια Κέρκυρα, κόκκινο στο Γαστούρι. Επίσης
στη βόρεια Κέρκυρα δένεται μπροστά, κάτω από το στήθος, με κορδέλα ή
κορδόνι, ενώ στο Γαστούρι και τη Λευκίμμη κουμπώνεται⁴⁷. Ακόμη το
ύφασμα από το οποίο κατασκευάζεται αποτελεί μαρτυρία οικονομικής
ευπορίας: «Το ύφασμα που χρησιμοποιούσαν για το τζιπούνι ήταν μαύρο
βελούδο. Οι πιο φτωχές ωστόσο έφτιαχναν τα τζιπούνια τους από σετέ,
δηλ. σατέν» (Γαρδελάδες).

Όσον αφορά το πεσελί, τον εν είδει εφαρμοστού περικόρμιου μικρό-

46. Παραθέτω επιλεκτικά και άλλες περιγραφές από τα χφα: «Από ύφασμα μεταξωτό
ή μάλλινο ή βελούδο χρώματος μαύρου, ερυθρού, πρασίνου ή βαθέος κυανού. Εμπρός
προς το κάτω μέρος είχε δυο κορδόνια και εστερεώνετο. Τα κορδόνια αυτά πλεκτά, μάλ-
λινα, σήκωναν το στήθος και εχρησίμευαν αντί στηθοδέσμου. Το τζιπούνι δεξιά και αρι-
στερά είχε ένα μικρό κέντημα χρυσό. Πίσω δε κάτι σαν μια μικρή πιέτα. Το καλοκαίρι συ-
νήθως στις αγροτικές εργασίες οι γυναίκες έμεναν μόνο με το τζιπούνι και εσήκωναν τα
μανίκια από το πουκάμισο» (Άνω Κορακιάνα). «[Το γιορτινό τζιπούνι] ίδιο στο σχέδιο με
το καθημερινό, μόνο που είναι από μαύρο ή μωβ ή κόκκινο και κεντημένο με χρυσογάϊτα-
νο –ένα κορδόνι φτιαγμένο με χρυσή κλωστή που το αγόραζαν από τον έμπορο και μ' αυ-
τό γαρνίριζαν το τζιπούνι, την καμιζιόλα, το πεσελί » (Ρόδα). «Είναι ένα είδος γιλέκου,
που δεν έχει μανίκια, είναι στενό στην πλάτη, κεντημένο με χρυσή κλωστή» (Γαστούρι).
«Πολλοί τα χαρακτηρίζουν και σαν έργα τέχνης... ήταν κατασκευασμένα από βελούδο
κόκκινο, το οποίο, από τα πολλά κοσμήματα που είχε, δύσκολα διακρινόταν. Γύρω γύρω
ήταν κεντημένο με χρυσοκλωστή, ενώ τα κουμπιά ήταν χρυσά. Στο ύφασμα απάνω καρ-
φώνονταν μικρά φύλλα χρυσού κομμένα σε σχήμα μικρού κύκλου. Φανταστείτε το ένδυ-
μα αυτό σε μια στιγμή μεσημεριού με το λαμπερό ήλιο. Τέτοια τσιμπούνια σήμερα έχουν
σωθεί πάρα πολύ λίγα» (Κάτω Παυλιάνα).

47. Βλ. την περιγραφή στο χφο από τους Μαγουλάδες: «Στα πλευρά λίγο πιο κάτω από
τις μασχάλες έχει στερεωμένα δύο κορδόνια από γαϊτάνι, τα οποία δένουν μπροστά κάτω
ακριβώς από το στήθος, για να το τονίσουν και για να συγκρατούν τη μπροστούρα». Επί-
σης την περιγραφή από τις Συνιές: «Το τζιπούνι το εβάναμε απόζω από το πουκάμισο. Το
τζιπούνι έπιενε τον πλάτη και μπροστά το εδέναμε με τα κορδόνια του». Πρβλ. και την πε-
ριγραφή του τζιπουνιού στο χφο 775 του ΣΛΠΑ από το Γαστούρι: «Κοντό πολύ γελέκι.
Βελούδινο ή τσόχινο, χρυσοκεντημένο. Εκούμπωνε κάτω από το στήθος με τέσσερα χρυ-
σά ή ασημένια κουμπιά πολύ λεπτής τέχνης. Είχε συνήθως χρώμα κόκκινο, ενίοτε δε μπλε
ή μαύρο».

σχημο επενδύτη (εικ.7 και 8), όμοιο στη γραμμή με το κοντογούνι της ενδυμασίας της βασίλισσας Αμαλίας, ποικιλόχρωμο (μαύρο, κόκκινο, μωβ, γαλάζιο), από ακριβό βελούδο, και περίφημο για τα χρυσά κεντήματά του (που «ελαμπαδίζανε κάτω από τον ήλιο», Γαρδελάδες)⁴⁸, κρατά την ίδια ονομασία σε όλα τα χωριά⁴⁹ και έχει το ίδιο ακριβώς σχήμα, αφού είναι προϊόν εργαστηριακής τέχνης⁵⁰, έργο κυρίως Εβραίων κεντητών της πόλης (αυτοί αναφέρονται ως κατασκευαστές του –για την εποχή που μας ενδιαφέρει- σε όλα τα χειρόγραφα⁵¹, που επιβεβαιώνουν τη ζωνηρή τους παρουσία στη βιοτεχνική και εμπορική ζωή της Κέρκυρας και, ειδικότερα, στην εξέλιξη των ενδυματολογικών πραγμάτων και συμπεριφορών –όπως έχει ήδη επισημανθεί αυτό και σε άλλα κείμενα)⁵². Ωστόσο, μολονότι το πεσελί είναι ένα από τα πιο γνωστά κερκυραϊκά ενδύματα -και μά-

48. Εκτενή αναφορά στον κεντητό διάκοσμο βλ. στη Θεοτόκη, *ό.π.*, σ. 85-90.

49. Η Αγγ. Χατζημιχάλη, *ό. π.*, σ. 24, καταγράφει και την ονομασία «κρεμέζο» για το ερυθρό χρώμα, το πλέον διαδεδομένο.

50. Ενδεικτικές περιγραφές: «Ήταν χειριδωτό, μόνο που ήτανε κοντύτερο πάνω από τη μέση και πιο εφαρμοστό...από μεταξοβέλουδο, με διπλή φόδρα χοντρή η εσωτερική και μεταξωτή η εξωτερική. Το χρώμα του ήταν βυσσινί, μπλε, μωβ συνήθως. Ήταν όλο κεντημένο με χρυσογάιτανο και η τιμή του ποίκιλλε ανάλογα με το κέντημα που είχε» (Μαγουλάδες). «Λίγο μικρότερο και κοντότερο από το σεγκούνι, από βελούδο ύφασμα σε διάφορα χρώματα. Συχνά ήταν αριστούργημα κεντητικής γεμάτο σχέδια κεντημένα με χρυσογάιτανο. Όσο περισσότερα κεντήματα είχε τόσο ωραιότερο και ακριβότερο ήταν. Το πεσελί δεν το έφτιαχναν οι ίδιες αλλά το αγόραζαν από την πόλη, όπου τα κεντούσαν ειδικοί μαστόροι, Εβραίοι, οι 'Οβραίοι', όπως τους έλεγαν» (χωριά του Όρους). «Ζακέτα, από βελούδο, μόνο κόκκινο (των ανύπαντρων μπλε), πολύ βαριά κεντημένη...το αγόραζαν από τα Οβρέικα και το έφτιαχναν ειδικοί τεχνίτες και όσο περισσότερο κέντημα είχε με χρυσοκλωστή τόσο πιο βαρύτερο ήταν» (Γαστούρι). « Σε σχήμα ζακέτας κοντής μέχρι τη μέση, από κόκκινο βελούδο κεντημένο με πυκνές χρυσοκλωστές σε διάφορα σχήματα. Επειδή ήταν κάπως ανοικτό φορούσαν τη μπουστίνα, για να κρατάει και να καλύπτει το στήθος, γιατί σουτιέν δεν γνώριζαν» (Λευκίμμη).

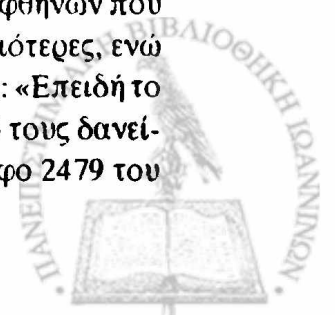
51. Δεν έχουμε αναφορές στα χφα σε ηπειρώτικης καταγωγής τεχνίτες, που είναι γνωστοί για τα κεντητά τους δημιουργήματα. Σημειώνω πάντως εδώ τη σύντομη υπενθύμιση της Θεοτόκη, *ό.π.*, σ. 86, ότι «τα κεντήματα αυτά γίνονταν παλιά από τους Τερζήδες, ηπειρωτικής καταγωγής, και αργότερα από τους Εβραίους».

52. Ό. π., σ. 86. Ωστόσο πεσελιά κεντούσαν και ορισμένες γυναίκες στα χωριά. Ό. π., σ. 86. Βλ. και στο χφο από τη Ρόδα: «Τα διάφορα σχέδια πάνω στο τζιπούνι και το πεσελί τα κεντούσαν οι ίδιες οι γυναίκες με βελόνα». Πάντως στο χφο από το Γαστούρι υπάρχει –χωρίς να τεκμηριώνεται όμως- και η πληροφορία ότι το πεσελί «το αγόραζαν οι Γαστουριώτισσες από τους Εβραίους στα Γιάννενα».

λιστα αναπόσπαστο τμήμα της ενδυμασίας, όταν αυτή παρουσιάζεται ή αναπαριστάνεται ποικιλότροπα (βιβλιογραφικά, μουσειακά, από χορευτικούς συλλόγους κ.λπ.)-, η χρήση του δεν είναι γενικευμένη στο νησί, τουλάχιστον στον παρόντα αιώνα. Οι προφορικές μαρτυρίες και το φωτογραφικό υλικό στα χφα δείχνουν ότι το πεσελί, εξαιρετικά δαπανηρό στην απόκτησή του, και μάλιστα σε μια εποχή που οι τεχνίτες του λιγοστεύουν, φοριέται καταρχήν ως νυφικό (είναι συνήθως δώρο του γαμπρού, γι' αυτό και δεν αναφέρεται στα προικοσύμφωνα) και, στη συνέχεια, ως γιορτινό ένδυμα μόνο από τις εύπορες γυναίκες («...και το βαστούσανε μόνο οι πλούσιες», Ρόδα), και αναδεικνύεται σε ένα από τα κύρια σημεία -ίσως το πλέον σημαντικό- κοινωνικής διαφοροποίησης (όπως επίσης η ποιότητα των υλικών κατασκευής, τα υποδήματα, ορισμένες φορές, και, βέβαια, τα κοσμήματα), που αναγκάζει συχνά τη γυναικεία φιλαρέσκεια να αρκείται στη χρήση παλαιότερου, κληρονομημένου από συγγενικό πρόσωπο -συνήθως είναι η πεθερά της νύφης-, ή, τουλάχιστον για τη γαμήλια εμφάνιση, να προσφύγει στο δανεισμό και την ενοικίαση ακόμη (τέτοιες μαρτυρίες δίνουν τα χφα, που σε κανένα άλλο δημοσιευμένο κείμενο δεν επισημαίνονται)⁵³.

53. Παραθέτω σχετικά αποσπάσματα: «Τα πεσελιά τα έδιναν οι πεθερές στις νύφες τους και έτσι πολλά απ' αυτά που έχουν διασωθεί είναι πολλές γενιές πριν φτιαγμένα» (χωριά του Όρους). «Οι πλούσιες και οι αρχοντοπούλες αντί για σεγκούνι φόραγαν πεσελί. Ήταν το μοναδικό κομμάτι της στολής που διαφοροποιούσε τις πλούσιες από τις φτωχές, γιατί δεν φτιαχνόταν στις μοδίστρες των χωριών, αλλά το αγόραζαν από την πόλη, από τα 'Οβρέικα' που το έραβαν και το κεντούσαν ειδικοί μάστοροι» (Μαγουλάδες). Επίσης: «Αν υπήρχε ένα πεσελί στο σπίτι μετά τη μητέρα το 'βαζε η πρωτότοκη κόρη, αλλά το ίδιο το πεσελί έμενε στο σπίτι και αυτή που το έπαιρνε ήταν η νύφη από τον πρωτότοκο γιο» (Μαγουλάδες). «Φοριόταν αντί της καμιζιόλας από γυναίκες εύπορων οικογενειών και από τις νύφες» (Άνω Κορακιάνα). «Εάν κάποια έπαιρνε ως προίκα πεσελί, εθεωρείτο πλουσία, διότι για να κατασκευασθεί το πεσελί εχρειάζοντο πολλά χρήματα. Ακόμη δε σήμερα [1969], οι γριές ενθυμούνται ποια πήρε πεσελί και ποια όχι. Αν δε το σπίτι είχε πεσελί και ήταν πολλά παιδιά, το έπαιρνε απαραίτητως ή ο μεγαλύτερος γιος ή η μεγαλύτερη θυγατέρα» (Άνω Κορακιάνα). Στο ίδιο χφο: «Όσο πιο πλούσια ήτο η φέρουσα τόσο πιο πολλά τα κεντήματα». «Ορισμένες πλουσιότερες γυναίκες χρησιμοποιούσαν περισσότερο ακριβά υφάσματα ή φορούσαν ορισμένα ακριβότερα ενδύματα στη θέση πιο φθηνών που χρησιμοποιούσαν οι φτωχότερες. Για παράδειγμα πεσελί διέθεταν οι πλουσιότερες, ενώ οι πιο φτωχές αντικαθιστούσαν το πεσελί με την καμιζιόλα» (Συνιές). Επίσης: «Επειδή το πεσελί κόστιζε πολύ ακριβά, όσες δεν είχαν τη δυνατότητα να φτιάξουν δικό τους δανείζονταν ή νοίκιαζαν από άλλες» (Γαρδελάδες). Πρβλ. και τη μαρτυρία στο χφο 2479 του

Οι χωρικές -όταν δεν μπορούν να το αποκτήσουν- αντ' αυτού φορούν, ως γιορτινούς, άλλους επενδυτές-«γιακέτες»: το σεγκούνι⁵⁴, την καμιζιόλα⁵⁵, τη μανικωτή (εικ. 9, 10, 11), δηλαδή είδη ζακέτας-σακακιού ως πάνω στους γοφούς, ράβονται όμως από πιο προσιτά στην απόκτηση υλικά και έχουν λιγότερα κεντήματα⁵⁶, που μπορούν να εκτελούνται και από τις ίδιες (αυτοί οι επενδυτές είναι, ούτως ή άλλως, γενικά, οι καθημερινοί τους (ακόμη και οι εύπορες γυναίκες τις καθημερινές αυτούς φορούσαν)⁵⁷. Στο Γαστούρι και τη Λευκίμμη, όταν οι γυναίκες δεν φορούν το πε-

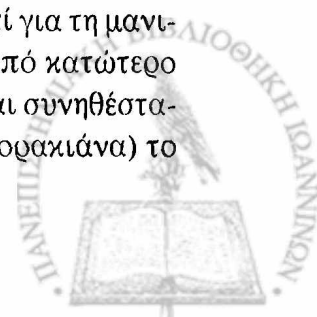
ΣΛΠΑ (Λάκωνες): «Όποιος είχε πσιλί, έβανε, όποιος δεν είχε, έβανε σεγκούνι». Επίσης στο χφο 2856 (Άνω Κορακιάνα): «Αποπάνω από το τσιπούνι βάναμε το σιγκούνι. Αυτό ήταν επίσημο, βελούδινο ή μεταξωτό, μαύρο, με λίγο κέντημα τσι άκρες και στα μανίκια...Το πιο επίσημο σκουτί μας ήταν το πεσελί. Αυτό δεν το αποκτούσανε όλες, μόνο οι πλούσιες. Πολλές είχανε δύο πεσελιά...» (την περιγραφή συνοδεύουν εδώ και φωτογραφίες με νύφες χωρίς το πεσελί).

54. «Το σεγκούνι περιλαμβανόταν μόνο στην επίσημη φορεσιά των πιο φτωχών, γιατί οι πλούσιες είχαν πεσελί. Αυτό το σεγκούνι ήταν από καλό ύφασμα βελούδο και κεντημένο» (Μαγουλάδες). «Όποια δεν είχε πεσελί, έβαζε το σεγκούνι πάνω από το τζιπούνι και με την επίσημη στολή» (χωριά του Όρους). Στο χφο από τους Γαρδελάδες διαβάζουμε ακόμη ότι το καθημερινό σεγκούνι, από μάλλινο ύφασμα του αργαλειού, που οι γυναίκες το βάφανε μόνες τους, είχε την ονομασία «σουμπάλα». Οι ονομασίες πεσελί και σεγκούνι μας παραπέμπουν πάντως κατευθείαν στη στεριανή Ελλάδα. Άλλωστε στην Κέρκυρα εγκαταστάθηκαν πολλοί διωκόμενοι Ηπειρώτες, και από τα χωριά του Πωγωνίου Ιωαννίνων, όπου επίσης συναντώνται οι ονομασίες πσι(ι)λί και σεγκούνι για ντόπια ενδύματα (βλ. και σημ. 34). Διεξοδική περιγραφή τους βλ. στην Ευαγγελία Αντζακα-Βέη, «Η τοπική ενδυμασία του Πωγωνίου», *Εθνογραφικά*, 10 (1995), σ. 47-51 και σ. 36. Θα άξιζε η διερεύνηση αυτής της ενδυματολογικής συγγένειας περαιτέρω.

55. «Η καμιζιόλα αντικαθιστούσε το πεσελί και περισσότερες ήταν εκείνες που φορούσαν καμιζιόλα, ενώ πιο λίγες εκείνες που διέθεταν πεσελί» (Συνιές). Η καμιζιόλα είναι γνωστή και στα υπόλοιπα Επτάνησα με ποικίλα σχήματα και χρήσεις. Βλ. π.χ. στον Πανταζή Κοντομίχη, *Η λευκαδίτικη λαϊκή φορεσιά*, ό.π., σ. 44 (όπου οι ονομασίες «καμιζόλα» και «καμπζέλα»).

56. «Το κεντάγανε μπροστά ή πίσω στην πλάτη. Κεντάγανε πουλιά, κλαριά ή ένα πιτέρι με λουλούδια. Τα μανίκια ήτανε στενά και είχανε μια σκισιά στρογγυλεμένη στην άκρη. Στη μανικοκόλληση έπρεπε να είναι 'στεκάτα'. Το σειριτιάσαμε με πράσινο, κίτρινο σειρήτι το σεγκούνι και τσι άκρες του μανικιού. Πολλές φορές αντί για κίτρινο ή πράσινο σειρήτι βάζαμε χρυσογάιτανο» (Μαγουλάδες).

57. Η πληροφορία από τις Συνιές: «Το πεσελί φοριόταν στις γιορτές αντί για τη μανικωτή που φορούσαν καθημερινά. Ενώ η μανικωτή ήταν κατασκευασμένη από κατώτερο ύφασμα και δίχως πολλά πλουμίδια, το πεσελί ήταν κυρίως από βελούδο και συνηθέστατα ολοκέντητο». Παρατήρησα ακόμη ότι στο χφο 1849 του ΣΛΠΑ (Άνω Κορακιάνα) το

σελί, χρησιμοποιούν τη γρέκα, με δικό της ιδιότροπο σχέδιο με φαρδιές πιέτες μπροστά στο στήθος, συνήθως στο ίδιο χρώμα με την ποδιά και από το ίδιο ύφασμα (εικ. 2)⁵⁸.

Οι επενδύτες που αναφέρθηκαν μαρτυρούν τη διάδοση μιας σημαντικής παραλλαγής της κερκυραϊκής γιορτινής γυναικείας ενδυμασίας, που συνυπάρχει με τη «λαμπερή» ενδυμασία με το πεσελί.

Το βελέσι (Γαρδελάδες, Ρόδα), φούστα πτυχωτή, ώστε να προβάλλεται η στρογγυλάδα των γοφών, από μεταξωτό ή βαμβακερό ύφασμα, (μάλιστα «λόγω του φάρδους του αλλά και εξαιτίας του υφάσματός του με την κίνηση θρόιζε και φούσκωνε», Γαρδελάδες)⁵⁹, συναντάται επίσης με τις ονομασίες ροκέτο (Μαγουλάδες, Γαρδελάδες), κότολο (Γαρδελάδες, Άνω Κορακιάνα) ως καθημερινό ένδυμα, με την ονομασία καρπέτα (Ρόδα, Γαστούρι⁶⁰), μεταξοβέλεσο (χωριά Ορους) και άμπιτο ως γιορτινό. Στο χφο από την Άνω Κορακιάνα σημειώνεται ότι «όταν ξεκινούσαν, για να χορέψουν σε γάμο ή γιορτή έβαζαν πολλά βελέσια (και πέντε ακόμη), για να κρατιέται πιο φουσκωτό το πανωβέλεσο».

Στο χφο από τους Μαγουλάδες επισημαίνεται (και γενικά οι φωτογραφίες βεβαιώνουν, βλ. εικ. 14, 15, 16) ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα το βελέσι είναι μακρύ ως το έδαφος, στη συνέχεια κονταίνει ως πάνω από τον αστράγαλο (εικ. 17), για να φθάσει μεταπολεμικά -ιδιαιτέρα στην καθημερινή του όψη- να καλύπτει απλά το γόνατο (εικ. 18, 19, 20). Γενικά στη βόρεια Κέρκυρα είναι σκουρόχρωμο (μάλιστα στις Συνιές σε αντίθεση με άλλες περιοχές του νησιού το συναντάμε σχεδόν πάντα σε μαύρο χρώμα) και πτυχωτό ολόγυρα, γιατί συνήθως τις γιορτινές ημέρες φοριέται χωρίς ποδιά (τις καθημερινές η χρήση της ποδιάς προτρέπει στο

πεσελί δεν αναφέρεται καθόλου στην περιγραφή της παλαιότερης μορφής της ντόπιας φορεσιάς: «Όταν εντύνοντο επίσημα, εφόρουν τζιπούνι βελούδινο μαύρο ή κόκκινο, κεντημένο με οντρά και αντί για σεγκούνι εφόρουν την καμιζιόλα (ζακέτα μάλλινη κεντημένη και αυτή με οντρά)». Η χρήση του όμως επισημαίνεται στο μεταγενέστερο τύπο της φορεσιάς (χρονικός προσδιορισμός δεν σημειώνεται): «Και από πάνω το πεσελί (από μετάξι ή βελούδο, χρυσοκεντημένο...)».

58. Την ίδια πληροφορία βλ. και στο χφο 775 (Γαστούρι) του ΣΛΠΑ: «Αντί για πεσελί στην καθημερινή ενδυμασία φορούν γιακέτα ή γρέκα όπως τη λέμε».

59. Επίσης «για να το διατηρούν ατσαλάκωτο, όταν δεν το φορούσαν, έπιαναν με κλωστή τις πιέτες του και το δίπλωναν προσεκτικά» (Γαρδελάδες)

60. Στο χφο 775 (Γαστούρι) του ΣΛΠΑ δίνεται η ονομασία «γαλάζιο» με τη διευκρίνιση ότι «η ονομασία δεν έχει πάντοτε σχέση με το χρώμα».

«ανασκούμπωμα» της φούστας, που αποκαλύπτει το εσωτερικό ασπρο-βέλεσο)⁶¹. Αντίθετα, στο Γαστούρι και τη Λευκίμμη, το βελέσι είναι ολόγιο μπροστά και στενό, για να «στρώνει» πάνω του καλύτερα η ποδιά, που αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της γιορτινής ενδυμασίας⁶². Ιδιαίτερο τύπο (καθημερινής) φούστας, κυρίως στα χωριά του Όρους, αποτελεί η *σιάρτζα*, επίσης σκουρόχρωμη και πτυχωτή, από μαλλί ντόπιο, ραμμένη από τις ίδιες τις γυναίκες⁶³. Η *σιάρτζα* δεν αναφέρεται στη νότια Κέρκυρα.

Όσον αφορά τον *κεφαλόδεσμο*, η σημασία του έχει ήδη επισημανθεί κατά περιοχές στα γνωστά μέχρι σήμερα δημοσιεύματα -εννοώ τις περι-

61. Παραθέτω ενδεικτικά αποσπάσματα από τις περιγραφές στα χειρόγραφα: «Από μεταξωτό, μαύρο, κόκκινο 'αχνό', μωβ, ως τη μέση της κνήμης, φαρδύ, με πιέτες, για να μένει πάντα ατσαλάκωτο, όταν δεν το φορούσαν, έπιαναν με κλωστή τις πιέτες του και το δίπλωναν προσεκτικά» (Γαρδελάδες). «Είχε κέντημα με χρυσογάϊτανο, τον 'αμπασαμά'» (Μαγουλάδες). «Από μερικές γυναίκες φοριόταν και η καρπέτα -βελέσι φτιαγμένο από ταφτά με βασικό χρώμα το μωβ, που έκανε διάφορες αποχρώσεις» (Ρόδα). «Αντί για απλό βελέσι φόραγαν μεταξοβέλεσο ή βελέσι από αλπακά χρωματιστό (κόκκινο, γιοφυλί, μωβ, θαλασσί, πράσινο), που είχε γύρω γύρω μικρές πιέτες τσακισμένες που τις έλεγαν βίντες» (χωριά του Όρους). «[το γιορτινό]... από μετάξι καλής ποιότητας, πάντοτε σε μαύρο χρώμα σε αντίθεση με άλλες περιοχές...κόκκινο σπάνια χρησιμοποιούσαν» (Συνιές). «Πηγαίνει κάτω από την ποδιά και πάνω από το κότολο. Είναι φτιαγμένο από ταφτά, στο κάτω μέρος από μέσα έχει μια μπορντούρα συνήθως κόκκινη και από πάνω έχει τελείωμα από κορδέλλα. Τα υφάσματα από τα οποία ήταν φτιαγμένο το ροκέτο τα έφεραν από το εξωτερικό, ήταν ανοιχτόχρωμα, μπλε-σιελ, πράσινο ή και κάπως πιο σκούρα, όπως μωβ, καφέ, γκρενά. Το ροκέτο είχε πλατιές ή πολύ ψιλές πιέτες που έρχονται μόνο από το πίσω μέρος και όχι μπροστά. Είναι σχισμένο λίγο στις δυο μεριές έχοντας δυο θηλιές από κάθε μεριά, για να μπορεί να περάσει από μέσα η κορδέλλα και να σφίξει τη μέση. Ήθελαν πολύ να έχουν μικρή μέση. Έτσι το μπροστά ήταν ίσιο, στενό, χωρίς πιέτες για να πέφτει όμορφα η ποδιά που φοριόταν από πάνω...Το επίσημο ροκέτο λεγόταν και καρπέτα» (Γαστούρι). «Το ροκέτο ήταν πλουμιστό στολισμένο με πολύ ωραία λουλούδια και χρώματα και λεγόταν βελέσι» (Λευκίμμη)

62. Την ίδια παρατήρηση βλ. και στο χφο 775 (Γαστούρι) του ΣΛΠΑ, όπου: «Εμπρός μένει δίχως πτυχές και καλύπτεται από μια πολύχρωμη ή μονόχρωμη μεταξωτή ποδιά...».

63. «Φορούσαν ένα ροκέτο που το έλεγαν 'σάρτζα'. Ήταν ολόμαλλο, από πολύ ψιλό γνέμα, που το έγνεθαν μόνες τους με τη ρόκα. Το έφτιαχναν στον αργαλειό με στημόνι και υφάδι όλο μαλλί. Αφού τελείωνε το βιλάρι, όσο ήθελε η κάθε μια να φτιάξει, το έβαφε μαύρο ή σκούρο μπλε και το έραβε με τον ίδιο τρόπο που ράβεται και το ροκέτο. Η σάρτζα όμως δεν ραβόταν στη ραπτομηχανή, γιατί ήταν χοντρό το ύφασμα αλλά στο χέρι» (Μαγουλάδες).

γραφές κυρίως της Ε.-Λ. Θεοτόκη⁶⁴, η οποία πλαισιώνει το θέμα της με εξαιρετικά χρήσιμο φωτογραφικό υλικό. Θα ήθελα όμως να σχολιάσω, ότι στα φοιτητικά χειρόγραφα -που χρονικά η σύνταξή τους προηγείται κατά μια δεκαετία τουλάχιστον-, οι περιγραφές -και για τις ιδιότροπες κομμώσεις επίσης- είναι εξίσου λεπτομερείς.

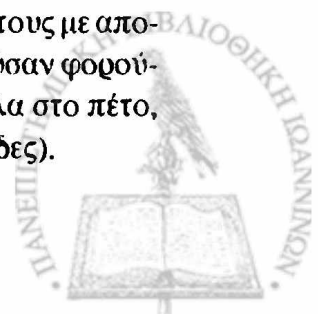
Στα χφα επεσήμανα επίσης χρήσιμες πληροφορίες, όπως π.χ. ότι οι μέριζες, οι λευκές υφαντές λουρίδες, με τις οποίες οι γυναίκες στη βόρεια Κέρκυρα έπλεκαν τα μαλλιά τους (στο χφο από τις Συνιές ονομάζονται γιαϊτάνες), γίνονταν παλαιότερα από λινό και πολύ αργότερα από βαμβακερό νήμα («που το αγόραζαν από τον έμπορα», Ρόδα), και μάλιστα στο χωριό Γαρδελάδες δεν κατέληγαν σε λευκές φούντες, όπως γνωρίζουμε, αλλά σε κόκκινες, τουλάχιστον στο νυφικό κεφαλόδεσμο (κατά την πανελλήνια χρήση του κόκκινου χρώματος στις γαμήλιες ενδυμασίες). Και οι τρεις πληροφορήτριες από το χωριό αυτό (γεννημένες τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του αιώνα μας) βεβαίωσαν τη συλλογέα του υλικού ότι θυμούνται σε νύφες μεγαλύτερες από αυτές μέριζες με κόκκινες αντί λευκές φούντες, καμιά όμως από αυτές δεν φόρεσε στον καιρό της τέτοιες μέριζες.

Επισημαίνεται ακόμη στα χφα ο διαφορετικός τρόπος που φορούσαν τη μπόλια από χωριό σε χωριό: το στερέωμά της στην κορυφή του κεφαλιού με το λαιμό ακάλυπτο στα χωριά του Γύρου, το τύλιγμά της, αντίθετα, ολόγυρα στο λαιμό στα χωριά του Όρους, το ιδιότροπο «στήσιμό» της στο Γαστούρι («τρία δάχτυλα ψηλότερα από τον τορκό, 'για να δίνει ύψος',... το μαντήλι αυτό 'πιετάρεται', για να καδράρει το πρόσωπο, κι οι πιέτες βασιτώνται στη θέση τους με σφίγγλες, μεγάλες δηλαδή καρφίτσες με χρωματιστό κεφάλι») κ.λπ. (εικ. 13-20), αλλά και το γενικότερο σημειοδοτικό της περιεχόμενο (εννοώ εδώ κυρίως την πένθιμη χρήση της)⁶⁵.

Παραθέτω ενδεικτικά την ενδιαφέρουσα περιγραφή της κόμμωσης και κάλυψης του κεφαλιού στους Γαρδελάδες, όπου μάλιστα φαίνεται και η προσπάθεια των γυναικών -και αυτών που η φύση δεν ήταν γενναιόδωρη

64. Βλ. Θεοτόκη, ό.π., σημ. 13.

65. Μια πληροφορία από τις Συνιές: «Το μόνο διακριτικό των χηρών γυναικών ήταν η χρήση της μη καθαρής μπόλιας. Οι χήρες απέφευγαν να πλένουν τις μπόλιες τους με αποτέλεσμα να παίρνουν ένα σκούρο λεκιασμένο χρώμα». Επίσης: «Όταν πενθούσαν φορούσαν ό,τι ακριβώς φόραγαν κάθε μέρα, πρόσθεταν μόνο πλατιά μαύρη κορδέλα στο πέτο, μαύρη κορδέλα στη μπόλια και στον κόκκορο και μαύρες κάλτσες» (Γαρδελάδες).

μαζί τους- να αναδείξουν την παρουσία τους με πενιχρά μέσα κι απλούς τρόπους:

«Οι γυναίκες αγαπούσαν πολύ τα μακριά και πυκνά μαλλιά. Το μήκος των μαλλιών τους έφτανε περίπου μέχρι τη μέση της πλάτης. Οι γυναίκες έφτιαχναν τα μαλλιά τους δυο πλεξίδες... Τα χτένιζαν πολύ μέχρι να πέσουν ανάλαφρα στους ώμους και την πλάτη. Στη συνέχεια γυρνούσαν το κεφάλι προς τα κάτω και αρχίζοντας από τον αυχένα, το 'λάκουρο', όπως χαρακτηριστικά το έλεγαν, άρχιζαν το πλέξιμο, αφού πρώτα χώριζαν τα μαλλιά στη μέση. Μαζί με τα μαλλιά έπλεκαν και τη μέριζα. Η μέριζα ήταν μια λευκή λουρίδα πλάτους μερικών εκατοστών και μήκους γύρω στο εμάμισυ μέτρο, η οποία κατέληγε σε δυο χοντρές φούντες, από νήμα βαμβακιού περίπου είκοσι εκατοστών. Όπως προαναφέρθηκε οι γυναίκες έσκυβαν και χώριζαν τα μαλλιά στη μέση. Κατόπιν τοποθετούσαν τη μέριζα στη χωρίστρα, έτσι ώστε και από τις δύο μεριές να υπάρχει λουρίδα ίδιου μήκους. Πάντα στην ίδια θέση, άρχιζαν να πλέκουν μαλλιά και μέριζα. Όταν έφταναν στις φούντες, τραβούσαν την μέριζα προς τα πάνω, για να βγει η άκρη της πλεξίδας, την οποία έδεσαν με κορδέλα σφιχτά στην κορυφή της φούντας. Τότε πια μπορούσαν να σηκωθούν. Με αυτόν τον τρόπο έφτιαχναν δυο μακριές χοντρές πλεξίδες, τις οποίες επιμήκυναν ακόμη περισσότερο οι φούντες της μέριζας. Στη συνέχεια γυρνούσαν τις πλεξίδες στην κορυφή του κεφαλιού και τις έδεσαν σφιχτά με κορδέλα. Αφού στερέωναν τις πλεξίδες στην κορυφή του κεφαλιού, έστριβαν τις φούντες και τις έβαζαν πάνω στις ήδη γυρισμένες πλεξίδες. Όλο αυτό το πλέξιμο μαλλιών και μέριζας το ονόμαζαν 'κόκκορο'. Τον κόκκορο οι γυναίκες διακοσμούσαν με κόκκινο γαϊτάνι ή χρωματιστές κορδέλες. Όσες γυναίκες δεν είχαν πυκνά μαλλιά, για να φτιάξουν έναν όμορφο κόκκορο, έπλεκαν τα μαλλιά και τα έδεσαν στην κορυφή του κεφαλιού και πάνω από τις πλεξίδες τους τοποθετούσαν έναν κόκκορο 'ποστίτσιο'. Έκαναν δηλαδή το εξής: έπλεκαν τη μέριζα με ένα χοντρό μαύρο ύφασμα και έστριβαν κανονικά, όπως και οι άλλες, τις φούντες πάνω στις ψεύτικες πλεξίδες. Αυτόν τον 'ψευτοκόκκορο' τον τοποθετούσαν πάνω στα μαλλιά τους και τον στερέωναν με φουρκέτες. Τον έλεγαν 'κόκκορο ποστίτσιο', γιατί το βράδυ μπορούσαν να τον βγάλουν. Όλες οι άλλες, λόγω της δυσκολίας και του χρόνου, που απαιτούσε το φτιάξιμο του κόκκορου, έλυναν τα μαλλιά τους κάθε Σάββατο, οπότε λούζονταν και άλλαζαν μέριζα... Πάνω από τον κόκκορο έβαζαν την μπόλια. Η

μπόλια ήταν ένα παραλληλόγραμμο λευκό ύφασμα. Οι πιο εύπορες κατασκεύαζαν τις μπόλιες τους από χασέ, ενώ οι πιο φτωχές από μπαμπακέλα. Τοποθετούσαν την μπόλια στο κεφάλι τους κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να σχηματίζει δυο πιέτες, μια από δεξιά και μια από αριστερά. Η μπόλια κάλυπτε μόνο το πάνω μέρος του κόκκορου, αφήνοντας τα πλάγια να φαίνονται. Με τον κόκκορο και την μπόλια οι γυναίκες κατάφεραν να αφήνουν ακάλυπτο το πρόσωπο και να αναδεικνύουν το λαιμό. Αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία για τις γιορτινές φορεσιές, οπότε έπρεπε να φαίνονται και τα κοσμήματα»⁶⁶.

66. Παραθέτω επίσης χρήσιμα -και για σύγκριση- αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα από περιγραφές για τη γιορτινή κόμμωση και τον κεφαλόδεσμο στους Μαγουλάδες: «Χωρίζαμε τα μαλλιά σε δύο μέρη με μεγάλη χωρίστρα στη μέση. Βρίσκαμε τη μέση της μέριζας και παίρναμε ένα μέρος για τη μια πλεξίδα και ένα για την άλλη. Κάθε πλεξίδα πλέκονταν από δύο μέρη μαλλιά και ένα μέριζα. Η μέριζα έμπαινε έτσι μέσα στα μαλλιά που τα έκρυβε και φαίνονταν μόνο το άσπρο δηλαδή η μέριζα. Η υπόλοιπη κατά μήκος που απέμενε και από τις δυο μεριές τη γυρίζαμε μπροστά, λίγο πιο πάνω από το μέτωπο, και τη δέναμε κόμπο και μετά κάθε κλωνί της μέριζας το γυρίζαμε δεξιά και αριστερά του κεφαλιού μέχρι να τελειώσει και το εκάναμε σαν στεφάνι. Οι φούντες που έμεναν τυλιγόντανε γύρω από τη μέριζα μία σε κάθε μεριά και δονόντανε με μια κορδέλλα. Η κορδέλλα μπορούσε να ήτανε άσπρη, και για τις ανύπαντρες ή τις νυφάδες κόκκινη, κίτρινη ή σιέλ. Οι χήρες τη στερεώνανε με μαύρη κορδέλλα. Αυτό το πλέξιμο των μαλλιών λέγεται 'κόκκορος'... Τσι Κυριακές και τσι γιορτάδες τη μέριζα τήνε τυλίγαμε με μία γορδέλλα άσπρη πλατιά τέσσερα δάχτυλα και μεταξωτή. Από τσι δυο μεριές περνάγαμε μια μεταξωτή κλωστή και εκάναμε μια μικρή σουρίτσα και από τσι δυο μεριές. Μ' αυτή τη γορδέλλα σκεπάζαμε όλο το στεφάνι που είχε γίνει από τη μέριζα και με τσι ίδιες κλωστές το δέναμε πίσω. Αυτές τσι γορδέλλες τσ' αγοράζαμε απόπραματσούληδες, που γυρίζανε στα χωριά με κόφες. Αυτό το λέγαμε 'καγιούρι'. ». Πάνω στο κεφάλι έρριχναν την μπόλια διευθετώντας την με ιδιαίτερο τρόπο, γνωστό ως «κατσούλι»: «[Η μπόλια] ήτανε δύο μπράτσα μακρού και ένα μπράτσο στενό περίπου. Τήνε βάζαμε στο πίσω μέρος, τη μισή, την άλλη μισή τήνε κατεβάζαμε μπροστά στο πρόσωπο, κάναμε δύο πιέτες με το χέρι μας στη μέση τση μπόλιας και βαστώντας τσι πιέτες με το ένα χέρι, για να μη χαλάσουνε, γυρίζαμε την άλλη μισή πίσω στο κεφάλι. Τη στερεώναμε με ένα σφιγγί πάνω στη μέριζα και έστεκε ψηλά στο κεφάλι με χάρη χωρίς να πέφτει. Η μπόλια έπεφτε μέχρι πίσω και σκέπαζε το λαιμό». Επίσης βλ. στο χρο από τα χωριά του Όρους: «Τα μαλλιά τους τα χτένιζαν σε κόκορο, όπως καθημερινά, αλλά έβαζαν οπωσδήποτε καγιούρι... μια πολύ λεπτή μεταξωτή κορδέλα που μ' αυτή τυλιγαν τον κόκκορο. Η κορδέλλα που την αγοράζαν από την πόλη, χωριζόταν σε δυο κομμάτια που τα έβαζαν δεξιά και αριστερά γύρω στον κόκκορο και τον κάλυπταν. Στην κορυφή του κεφαλιού τα δυο κομμάτια από το καγιούρι ενώνονταν με μια λεπτή κλωστή. Στις γιορτές καγιούρια φορούσαν μόνο οι νέες». Επίσης: «Τις γιορτές φορούσαν καβιάδο ή συνηθέστερα μαντίλι μεταξωτό με τα δυο άκρα του ελεύθερα μπροστά ή δεμένα χαμηλά

Στο ίδιο χωριό το *φιόρι*, το πρόσθετο στολίδι στον κόκκορο, για τη διάκριση της νύφης από τις άλλες γυναίκες, ανύπαντρες και παντρεμένες, περιγράφεται ως «στεφάνι στολισμένο με διάφορα λουλούδια τεχνητά, κυρίως γαρύφαλλα και ρόδα, χρωματιστές σπίθες, φτερά από κόκορα βαμμένα σε έντονα χρώματα, μικρούς καθρέφτες και χρωματιστές κορδέλλες» και χρησιμοποιείται όχι μόνο «για να ξεχωρίζουν από τις υπόλοιπες καλεσμένες που φόραγαν περίπου τα ίδια ρούχα», αλλά και «για να έχουν γούρι και καλοτυχία». Μαθαίνουμε ακόμη ότι «το *φιόρι* δεν ανήκε στη νύφη, αλλά στη ‘στολίστρα’ που αναλάμβανε την περιποίηση και το ντύσιμο της νύφης». Ήταν άλλωστε ένα «στολίδι» που δεν θα ξαναφορούσε στην υπόλοιπη ζωή της.

Μια ανάλογη περιγραφή για το *φιόρι* (εικ. 12) και το σκοπό της χρήσης του, καθώς και συμπληρωματική παρατήρηση για την εξέλιξή του, έχουμε από το Γαστούρι: «Άλλοτε το έφτιαχναν από λουλούδια κομμένα μέσα σε ύφασμα και έβαζαν ό,τι πιο φανταχτερό υπήρχε, λουλούδια πολύχρωμα, φτερά πολύχρωμα, καθρεφτάκια, πουλιά, κουμπιά, πέρλες, καμπάνες για το αβάσκαμα. Σήμερα φτιάχνουν το *φιόρι* από ψεύτικα λουλούδια και αρχίζει από το δεξί αυτί και φτάνει μέχρι τη μέση του τορκού τελειώνοντας με 2 ή 3 φτερά παγωνιού».

στο στήθος. Και το μαντίλι αυτό το στερέωναν πάνω στο κόκκορο με σφίγκλες και έπεφτε στην πλάτη... Όταν γίνονταν νύφες στο κεφάλι δεν έβαζαν μπόλια, αλλά έκαναν απαραίτητα καβιάδο με μπόλια μεταξωτή, τη μεταξόμπολα. Το καβιάδο γινόταν έτσι: η μπόλια απλωνόταν στο κεφάλι διπλωμένη άμισα στα δυο. Την εσούφρωναν μπροστά, το ένα μέρος της ώστε να σχηματιστούν δυο πιέτες. Την κάρφωναν (καρφίτσωναν) με σφίγκλες χρυσές ή ασημένιες. Αυτός ο τρόπος καλύμματος του κεφαλιού με καβιάδο ήταν πολύ κομψός, άφηνε ακάλυπτο όλο το πρόσωπο και το λαιμό με τη μπροστούρα, καθώς και μέρος από τα μαλλιά και το κόκκορο με το καγιούρι». Στο χωριό από το Γαστούρι διαβάζουμε: «Τα μαλλιά ήταν φτιαγμένα σε διπλές σειρές από κοτσίδες και πλέκονταν με τη μέρζα, η μια σειρά προς τα δεξιά και η άλλη προς τα αριστερά... Η μέρζα ήταν κόκκινη κορδέλλα και είναι πλεγμένη με ‘μαξιλαράκια’ ντυμένα με μαύρο ύφασμα. Είναι δυο δυόμισυ δάχτυλα φαρδύ και καταλήγει σε δυο φιόγκους πάνω ακριβώς από το αυτί. Τα μαλλιά ήταν φτιαγμένα σε διπλές σειρές από κοτσίδες και πλέκονταν με τη μέρζα, η μια σειρά προς τα δεξιά και η άλλη προς τα αριστερά. Αυτό λέγεται ‘τορκός’. Και από τη Λευκίμμη: «Το κεφάλι ήταν πολύ δύσκολο. Έπλεκαν τα μαλλιά σε πλεξίδες μαζί με μαύρα και κόκκινα κορδέλλια και γίνονταν έτσι χοντρές και έπαιρναν ωραίο σχεδόν τριγωνικό σχήμα. Πάνω απ’ αυτό έβαζαν κορδελάκια κεντημένα με ζωηρά χρώματα και πάνω την μπόλια άσπρη αραιοϋφασμένη σ’ ένα παράξενο σχήμα που έδινε μεγαλοπρέπεια στο σύνολο... Όλο αυτό το σύνολο λεγόταν κόκκορος».

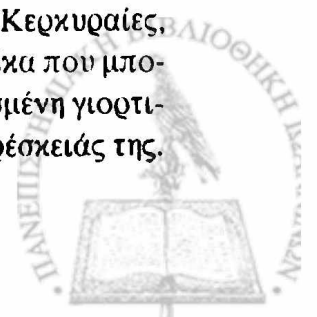
Τα χφα περιέχουν, όπως είναι ευνόητο, ακόμα πολλά και εν πολλοίς διαφωτιστικά στοιχεία για δευτερεύοντα ενδύματα και ενδυματολογικά εξαρτήματα⁶⁷ και ιδιαίτερα για τα κοσμήματα (οι περιγραφές τους στα χειρόγραφα είναι συχνά σχεδόν φλύαρες και δείχνουν την προσοχή με την οποία «έψαξαν» οι φοιτητές αυτό το ελκυστικό θέμα, που μάλλον περιορισμένα παρουσιάζεται στη γνωστή βιβλιογραφία)⁶⁸, ή και για άλλα συνα-

67. Όπως π.χ. το καθημερινό μεσάλι στα χωριά του Όρους (βαμβακερό ή μάλλινο ύφασμα, που έπαιζε το ρόλο φορτίου -ελλείπει άλλου-, μιας και η ηθική της εποχής απαιτούσε από τη γυναίκα κατά τις καθημερινές εξόδους της να είναι πάντοτε «ζαλωμένη», απασχολημένη με τις οικιακές υποχρεώσεις της, βλ. και Ι. Μπουνιά, *Κερκυραϊκά, ό.π.*, σ. 252, όπου: «εθεωρείτο αντικανονικόν σε γυναίκα ώριμη να περπατή έξω από το σπίτι της, στους κάμπους, αζάλωτη), το σάλι, επώμιο κάλυμμα του χειμώνα, και η γιορτινή τσουμισίδα, πολύχρωμο μαντίλι της μέσης, που η νύφη πρωτοφοράει μετά τη λήξη της γαμήλιας τελετής, δώρο του γαμπρού, για να σύρει μ' αυτό, στη συνέχεια, το χορό (στο Γαστούρι και τη Λευκίμμη).

68. Σύντομες επισημάνσεις: Τα κοσμήματα (τα «στολίδια») -αυτό σημειώνεται σε όλες τις κοινότητες- αποτελούν απαραίτητα συνοδά στοιχεία της ενδυμασίας, που ολοκληρώναν τη διαδικασία ένδυσης.

Οι Κερκυραίες στολίζουν τις φορεσιές της καθημερινής τους ζωής λιτά και μάλλον για λόγους φυλακτικούς. Στο χφο από τους Μαγουλάδες διαβάζουμε ότι στο λαιμό, ακόμη και τις καθημερινές, είχαν κρεμασμένο ένα μαύρο μεταξωτό κορδόνι, στο οποίο περνούσαν ένα «κουρέλι» μπλε, άσπρο ή ένα μαργαριτάρι: «*Το κρεμούσαμε στο λαιμό μας. Κάναμε ένα κόμπο στη ρίζα του λαιμού και το υπόλοιπο απ' όπου κρεμόταν το κουρέλι το βάζαμε μέσα από τη μπροστούρα. Το φορούσαμε καθημερινά και ήταν σα φυλαχτό για το μάτι*». Το κόσμημα αυτό συνόδευε και τη γιορτινή φορεσιά για τον ίδιο λόγο. Επίσης στους Μαγουλάδες καθημερινά φορούσαν ένα δαχτυλίδι, την «πλάκα», που την έλεγαν έτσι «γιατί επάνω είχε πλάκα χρυσού με σκαλισμένα τα αρχικά του ονοματεπωνύμου της νύφης. Αυτό το δαχτυλίδι ήταν το πιο χοντρό από τα άλλα, γιατί ήταν καθημερινό». Στην Άνω Κορακιάνα τις καθημερινές «έβαζαν απλά κοράλλια».

Στη νυφιάτικη και τη γιορτινή φορεσιά τα στολίδια κατέχουν πρωτεύουσα θέση: «*...άμα ήτανε να πάμε στο πανηγύρι, εβάναμε τα σκουτιά μας τα καλά και ούλα μας τα στολίδια και τσι καδίνες μας που τσι κάναμε δύο και τρεις δίπλες και τσι καρφίτσες μας και τα βραχιόλια μας και τσι μποκολέττες. Ετούτα ούλα ήτανε από το γάμο μας και είχανε όλες α μη τι λίγα ή πολλά, άλλες πιλότερα ή άλλες πιο λίγα*», λέει η μαρτυρία από τις Συνιές. Στο χφο από τη Λευκίμμη επίσης: «*Το στόλισμα τελείωνε με την καρφίτωση. Βάζαν κάτι πολύ μεγάλα και πολύτιμα χρυσαφικά, στ' αυτιά τις βεργέτες, στο στήθος τις καρφίτσες, στα χέρια πολλά δαχτυλίδια και βραχιόλια από καθαρό χρυσάφι*». Οι Κερκυραίες, «μαγεμένες» από τη λάμψη τους, φορούν όσα έχουν και είναι τυχερή η γυναίκα που μπορεί να φέρει πάνω της πολλά περισσότερα, κάνοντας πιο λαμπρή τη φροντισμένη γιορτινή φορεσιά της και ολοκληρώνοντας στο έπακρο την ικανοποίηση της φιλαρέσκειάς της.

φή θέματα, όπως ο καθαρισμός των ενδυμάτων (με αλισίβα και πράσινο σαπούνι) και η φύλαξή τους (στις κασέλες, με σκόρπια ανάμεσά τους αρωματικά φύλλα δάφνης), και ακόμη ο καλλωπισμός του σώματος, ση-

Η αφθονία των χρυσαφικών πάνω στην ολόλευκη μεταξωτή μπροστούρα, που αναδεικνύεται, όπως ήδη παρατηρήθηκε, σε ακριβή κοσμηματοθήκη, δίνει ένα αστραφτερό μπουστο, αξιοποιώντας κάθε σωματική μειονεξία. Τα άφθονα επίσης δαχτυλίδια στα χέρια - αναφέρονται και τέσσερα και πέντε και οκτώ- απαλύνουν την εντύπωση που δίνουν τα σημάδια της δύσκολης ζωής στους αγρούς.

Αλλά εκτός από το διακοσμητικό και καλλωπιστικό χαρακτήρα τους τα κοσμήματα φοριούνται για να «μιλήσουν», να συστήσουν, να προσδιορίσουν την παρουσία της χωρικής στην τοπική κοινωνία.

Αγορασμένα από τους «χρυσικούς» της πόλης (ή «τα έφεραν και από άλλα μέρη της Ελλάδας», Συνιές), συχνά «κληρονομημένα» από γενεά σε γενεά, αποτελούν δώρα κυρίως του γαμπρού και των γονιών του προς τη νύφη, καθώς και «χαρίσματα» άλλων συγγενών, κατά το γάμο, ενώ ορισμένα περνούν από τη μάνα στην κόρη: «Όταν μια κοπέλλα αρραβώνιαζε ή παντρευόταν, αν ήταν η πρώτη νύφη έπαιρνε τα κοσμήματα της πεθεράς. Τα κοσμήματα ήταν ανάλογα με την προίκα της νύφης και την ευπορία του συζύγου της, για παράδειγμα οι 'κληρονόμες' έπαιρναν περισσότερα» (Μαγουλάδες). «Τα αγόραζαν από τα χρυσοχοεία της πόλης. Άλλα τα έπαιρναν προίκα απ' τους γονείς τους και άλλα τους τα έκανε δώρο ο γαμπρός και οι συγγενείς στο γάμο τους» (χωριά του Όρους).

Έτσι συμβολικά τα κοσμήματα:

(α) Επικυρώνουν καταρχήν το πέρασμα της νέας κοπέλας στον έγγαμο βίο (η πρόσθεσή τους πάνω στη φορεσιά -μαζί με το πεσελί- είναι ίσως και η πιο σημαντική ενδυματολογική διαφορά της ανύπαντρης από την παντρεμένη Κερκυραία)

(β) Βεβαιώνουν και επιδεικνύουν την οικονομική ευπορία του άνδρα, συνακόλουθα δίνουν στη γυναίκα την επιπλέον ευχαρίστηση της κοινωνικής υπεροχής, αφού ορισμένα μάλιστα από αυτά δεν περιλαμβάνονται στη συλλογή όλων των γυναικών: «Όταν τσου γάμους εβάναμε όλα τα χρυσάφια μας, επερπατάγαμε και αυτά εκουδουνίζανε», είπαν με καμάρι και οι τρεις πληροφορήτριες από τους Γαρδελάδες. «Τα στολίδια έδειχναν πόσο πλούσια ήταν η γυναίκα ή πόση προίκα πήρε η νύφη. Τα φορούσαν όλα μαζί όσα είχαν, έτσι που πολλές φορές ο λαιμός και μπροστούρα σκεπαζόταν από χρυσάφι», είναι το σχόλιο από χωριά του Όρους. Επίσης: «Όταν κάποια ήτο πλούσια τα κοσμήματα ήταν τόσο πολλά που μετά βίας εφαινετο το μπροστούρι. Ήτο δε μεγάλη ικανοποίησις της εγγάμου γυναικός να εμφανισθεί στο πανηγύρι πολλά κοσμήματα» (Άνω Κορακιάνα). Βλ. και στο χφο από τους Γαρδελάδες: «Τα κοσμήματά τους οι γυναίκες τα παράγγελναν στους χρυσικούς στη χώρα. Πολλές φορές για να φτιάξουν κάποιο καινούργιο κόσμημα έδιναν και έλιωναν άλλα κοσμήματα, τα οποία για διάφορους λόγους δεν χρησιμοποιούσαν πια. Τα κοσμήματα περνούσαν από γενιά σε γενιά. Τα περισσότερα κοσμήματα η νύφη έπαιρνε από την πεθερά της. Η μητέρα της νύφης έδινε πολύ λίγα κοσμήματα στην κόρη της αν είχε γιο. Αν όμως δεν είχε, τότε τα κοσμήματα μοιράζονταν ίσα και όλες οι κόρες έπαιρναν σε αξία τα ίδια περίπου κοσμήματα. Η πεθερά ή η μητέρα έδιναν στις νύφες ή στις κόρες

μεία στα οποία δεν θα αναφερθώ εδώ⁶⁹, γιατί, όπως το ανέφερα ήδη, η πρόθεσή μου ήταν, να σταθώ και να επισημάνω ιδιαίτερα (με το παράδειγμα του ενδύματος της Κέρκυρας) το θέμα των παραλλαγών ενός τύπου, που μπορούν να υπάρχουν ακόμα και σε ένα περιορισμένο σε έκταση και -το κυριότερο- κατά βάση ενιαίο χώρο, όπως είναι ένα νησί. Στο θέμα αυτό, μολονότι πολύ, όπως νομίζω σημαντικό, δεν αποδίδεται πάντοτε η δέουσα προσοχή και υπάρχουν τάσεις γενίκευσης, ίσως και γιατί δεν είναι εύκολο: απαιτεί την ιδιαίτερη λεπτομερή εξέταση και διερεύνηση του χώρου. Οι εργασίες των φοιτητών συμβάλλουν στην εξέταση αυτή.

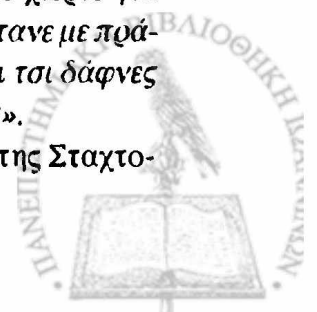
Ίσως έχει ενδιαφέρον να αναφέρω, εν κατακλείδι, μιαν εργασία του καθηγητή Δημητρίου Σ. Λουκάτου, ο οποίος θέλησε να δείξει τη βασιμότητα της παραπάνω παρατήρησης παίρνοντας το παράδειγμά του από το χώρο του λαϊκού παραμυθιού και εφαρμόζοντάς το στην Κεφαλονιά: μίλησε έτσι για τις «κεφαλληνιακές παραλλαγές της Σταχτοπούτας». Όπως παρατηρεί, «η βασική πλοκή του κεφαλονίτικου τύπου της Σταχτοπούτας σ' όλο το νησί είναι η ίδια (...), υπάρχει όμως σημαντική ποικιλία στις λεπτομέρειες από χωριό σε χωριό, που δημιουργούν αξιοπρόσεχτες υποπαραλλαγές»⁷⁰.

ένα μέρος από τα κοσμήματά τους και παράγγελναν στους χρυσοχόους τα υπόλοιπα, έτσι ώστε να έχει η νέα παντρεμένη γυναίκα όλη τη σειρά των κοσμημάτων πλήρη. Σε κάθε περίπτωση χαράς οι γυναίκες στόλιζαν το πέτο τους με τα διάφορα κοσμήματά τους. Τις περισσότερες φορές ήταν τόσο πολλά τα κοσμήματα ώστε ένα μικρό μόνο μέρος από το μεταξωτό πέτο διακρίνονταν».

(γ) Είναι τέλος ένα καλό κινητό μέρος της περιουσίας τους, που σε ώρες δύσκολες μπορούσε να εξαργυρωθεί. «Οι πιο πλούσιες -διαβάζουμε στο παραπάνω χρο από τους Γαρδελάδες- παράλληλα με την καδένα φορούσαν και δυο τρεις σειρές ατόφιο χρυσάφι στο λαιμό τους που σε περίπτωση ανάγκης θα μπορούσαν να πουλήσουν για να εξασφαλίσουν κάποιο χρηματικό ποσό» (Θυμόμαστε εδώ το διήγημα «Ένα μικρό λάθος» του Ιάκωβου Πολυλά, με σχετικό θέμα).

69. Δίνω ενδεικτικά μόνο μια σύντομη αναφορά από τους Γαρδελάδες για την καθημερινή επιμέλεια της εμφάνισης: «Πάνω μας δεν εβάναμε κανένα φτιασίδι. Ηθέλαμε όμως να ειμάστενε πάντα καθαρές. Το ρουτί μας και το πέτο μας δεν το βγάναμε μόνο όταν επλενομάστενε αλλά και τρεις βολές κάθε βδομάδα. Επλενομάστενε με αλισίβα και πράσινο σαπούνι. Μετά εβάναμε τα ρούχα μας που μυρίζανε δάφνη». Και από το ίδιο χωριό για τον καλλωπισμό της νύφης: «Η νύφη δεν έβανε φτιασίδια παρά μονάχα πλενότανε με πράσινο σαπούνι και λίγο άρωμα και έβανε τα μοσκοβολιστά από τσι μυρτιές και τσι δάφνες ασπρόρουχά της που ήτανε από την προίκα που τση είχε 'τοιμάσει η μάνα της».

70. Βλ. Δημ. Σ. Λουκάτου, «Κεφαλληνιακές παραλλαγές του παραμυθιού της Σταχτο-

Ανάλογες παρατηρήσεις, όπως είδαμε, μπορούμε να κάνουμε και για τον τύπο της κερκυραϊκής γυναικείας φορεσιάς, του οποίου οι «υποπαραλλαγές» είναι και σημαντικότερες, ανάλογα προς το κοινωνικά και λειτουργικά περιεκτικότερο αντικείμενο, που είναι το ένδυμα. Είδαμε π.χ. να διαμορφώνεται ένα σχήμα χωρίς το πεσελί, μολονότι αυτό υπήρξε από τα πιο γνωστά κερκυραϊκά ενδύματα, αλλά ιδιαίτερα δαπανηρό... Άρχισε από κάποια στιγμή να μη συμπληρώνει πάντα τη γυναικεία ενδυμασία. Και η παρουσία ή απουσία του σηματοδοτούσε την ύπαρξη σαφών κοινωνικών διαφορών.

Οπωσδήποτε θα μπορούσε, -με τη συγκέντρωση κι άλλων τοπικών στοιχείων-, να επιχειρηθεί μια τέτοια συγκριτική εξέταση του γενικού ενδυματολογικού τύπου προς τα διάφορα μέρη, κατά το παράδειγμα που οι παραμυθολόγοι π.χ. εξετάζουν μοτιβολογικά έναν παραμυθιακό τύπο, οδηγούμενοι συχνά, με βάση τις επιμέρους διαφορές, στη σκιαγράφηση υποτύπων ή, έστω, ουσιαστικότερων παραλλαγών.

πούτας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 2(1977), σ. 268-269 (και σε ανάτυπο). Βλ. ανάλογη παρατήρηση για το ζήτημα των παραλλαγών σε έναν ακόμη κλάδο της λαϊκής τέχνης, αυτόν της λαϊκής αρχιτεκτονικής, από τον Μ. Γ. Μερακλή, *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*. Αθήνα 1983, σ. 37, όπου: «Ένα κύριο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής αυτής [του Αιγαίου] είναι η απεριόριστη ποικιλία των παραλλαγών, που βασίζονται εντούτοις όλες στην ίδια βασική μορφή, η οποία είναι αποτέλεσμα της υπέρξεως κοινού υλικού, κοινού φυσικού περιβάλλοντος, κοινών κοινωνικών συνθηκών. Το πράγμα θυμίζει τα λαϊκά παραμύθια ή τραγούδια, όπου γύρω από έναν τύπο γεννιούνται πλήθος παραλλαγές. Η ελεύθερη δημιουργία ολόενα νέων παραλλαγών, εξαρτημένων όμως, με μια διαλεκτική υπακοή, από τον αρχικό βασικό τύπο, αυτό το θεμελιώδες γνώρισμα της λαϊκής λογοτεχνίας, είναι ό,τι χαρακτηρίζει καίρια και την ανεπανάληπτη ίσως λαϊκή αρχιτεκτονική των Κυκλάδων και του Αιγαίου».

ABSTRACT

**UNPUBLISHED STUDENTS' ESSAYS ON THE TRADITIONAL
CULTURE OF THE IONIAN ISLANDS
AT THE FOLKLORE ARCHIVES OF THE UNIVERSITY
OF IOANNINA (1964-1992).
INFORMATION CONCERNING THE WOMEN'S
PEASANT COSTUMES OF CORFU**

by

Marina Vrelli - Zachou

The first purpose of this paper is to present a significant number of unpublished essays on the traditional culture of the Ionian islands of Greece. These essays were written by students of the University of Ioannina from 1964 to 1992 as a result of their own field work research. They are kept at the Folklore Archives of the University of Ioannina (Department of History and Archaeology, Sector of Folklore). They give us valuable and reliable information about the social structure, manners and customs and folk art (of Corfu, Paxi, Lefkas, Cefalonia, Zante and Kythera) after having been carefully compared with other sources.

The second purpose of this paper is to focus and comment on particularly the women's costumes of some peasant communities in Corfu (as they are represented in some of the essays) in order to show that by using this material (and also the interesting pictures included in) as a basic source in costume research (a) we can learn specific unknown details concerning not only the shape and decoration of the costumes but also their changing forms during 20th century, (b) we can notice similarities or differences in the costumes from one community to the other, which finally compose only variations of a main type of costume and express by this way the "personality" of each community, and (c) we can understand the significant social role of some special outgarments (such as "pesseli"), of the complicated headdresses and the impressive jewellery especially worn during the wedding day.

Εικ. 1. Γαστούρι. Νυφική ενδυμασία. (Από την εργασία της Αικατερίνης Κουτάγιαρ).

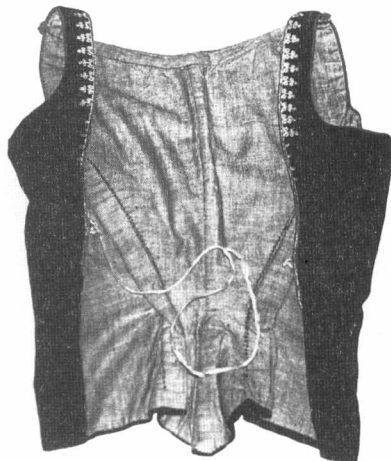
Εικ. 2. Γαστούρι. Ενδυμασία ηλικιωμένης, 1983. (Από την εργασία της Αικατερίνης Κουτάγιαρ).

Εικ. 3. Μπουστίνα. Ανήκε στην Αικατερίνη Μαγουλά, σύζ. Σπυρίδωνος, αγρότισσα, από το χωριό Μαγουλάδες. (Από την εργασία της Γιαννούλας Δημητρίου).

Εικ. 4. Η Σοφία Σγούρου (1904-1972) από το χωριό Ρόδα με γιορτινή ενδυμασία.

Εικ. 5. Γιορτινό τζιπούνι, κεντημένο με χρυσογαίτανο και κόκκινο γαϊτάνι στους ώμους. Ανήκει στην Ευαγγελία Κάρου, γεν. 1915, από τους Γαρδελάδες. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθεριώτη).

Εικ. 6. Νυφικό τζιπούνι από κόκκινο βελούδο της Ευαγγελίας Κάρου, γεν. 1915, από τους Γαρδελάδες. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθεριώτη).

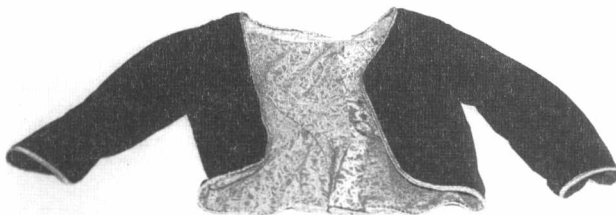

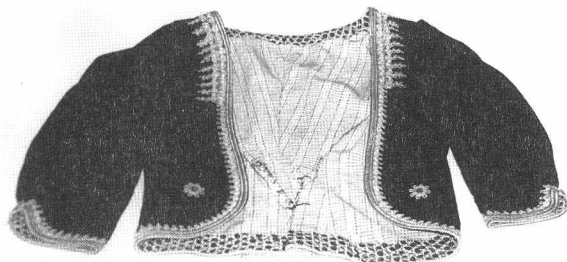
Εικ. 7. Πεσελί της Χριστίνας Σγούρου από τη Ρόδα. (Από την εργασία της Αικατερίνης Σγούρου).

Εικ. 8. Πεσελί (πίσω όψη).

Εικ. 9. Σεγκούνι από βελούδο της Μαρίας Ανθη, γεν. 1925, από τους Γαρδελάδες. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθεριώτη).

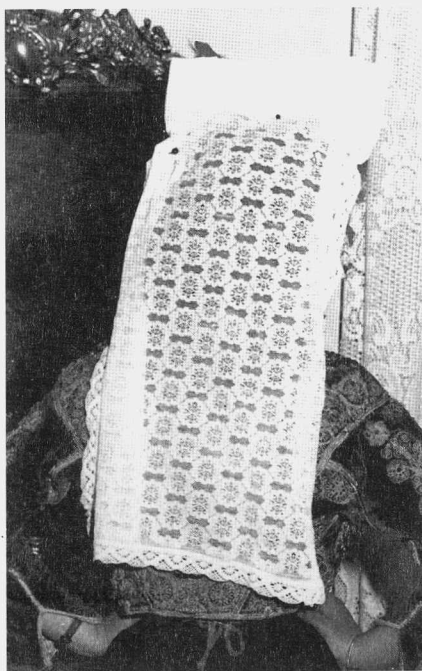
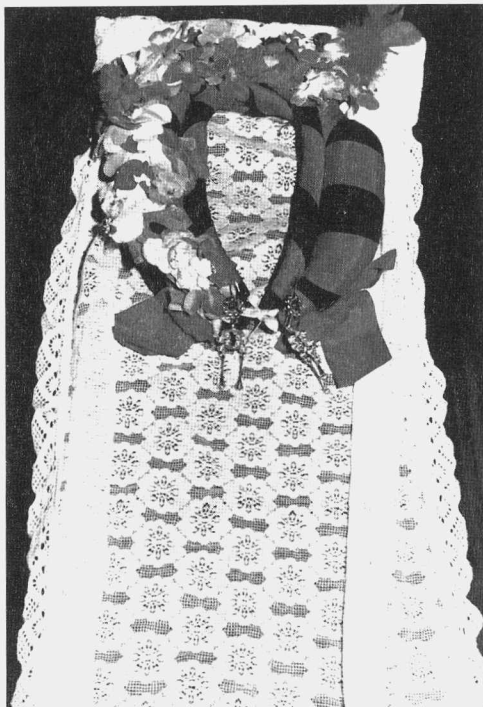

Εικ. 10. Καμιζιόλα από μαύρο σατέν της Ευαγγελίας Κάρου, γεν. 1915, από τους Γαρδελάδες. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθεριώτη).

Εικ. 11. Μανικωτή από σκούρο μπλε σατέν, ραμμένη γύρω στα 1920-25, της Μάρως Κατσαρού, γεν. 1900, από τις Συνιές. (Από την εργασία της Βασιλικής Κατσαρού).

Εικ. 12. Ο τορκός με το φινόρι.
(Από την εργασία της Αικατερίνης
Κουτάγιαρ, Γαστούρι).

Εικ. 13. Γιορτινή μπόλια. (Από την εργασία της Αικατερίνης Κουτάγιαρ, Γαστούρι).

Εικ. 14. Η Σταμούλω Γουδέλη, από τους Μαγουλάδες, με «καλό» σεγκούνι. (Από την εργασία της Γιαννούλας Δημητρίου).

Εικ. 15. Φωτογραφία του 1923 από τα χωριά του Όρους. (Από την εργασία της Καλλιόπης Αθηναίου).

Εικ. 16. Φωτογραφία του 1918 από τα χωριά του Όρους. (Από την εργασία της Καλλιόπης Αθηναίου).

Εικ. 17. Η Κωνσταντίνα Καλούδη, από τους Μαγουλάδες, με «λουστρίνια» και «σάλι». (Από την εργασία της Γιαννούλας Δημητρίου).

Εικ. 18. Η Μαρία Άνθη, γεν. 1925, από τους Γαρδελάδες, με ενδυμασία το 1990. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθεριώτη).

Εικ. 19. Η Αγγελική Τσιμώρη, από τη Ρόδα, το 1985, σε ηλικία 78 χρονών, με καθημερινή ενδυμασία. (Από την εργασία της Αικατερίνης Σγούρου).

Εικ. 20. Η Ασπασία Πρωτοπάλτη, από τη Ρόδα, το 1985, σε ηλικία 80 χρονών, με πένθιμη ενδυμασία. (Από την εργασία της Αικατερίνης Σγούρου).